

Tanzimat Döneminde Tarihî Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler

Gözde ÇELİK*

I. Giriş

1839-1876 yılları arasına tarihlenen Tanzimat döneminde,¹ imparatorluğun idari, siyasi ve askeri alanlarda tesis etmiş olduğu kendine has kurumların yerine, batı örneklerine referans veren kurumlar açılması yoluyla devlet anlayışına yeni bir düzen getirme çabaları, Osmanlı Devleti tarihinde hassas bir değişim sürecine yol açmıştır. Tanzimat bürokratları tarafından şekillenen bu süreçte, idari mekanizmanın yanı sıra, gündelik hayatta, toplumsal, ekonomik ve sosyo-kültürel boyutta yeni davranış pratikleri gündeme gelmiştir.

* Yrd. Doç. Dr., Yeditepe Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık Bölümü

¹ Tanzimat Fermanı'nın 1839'da okunması ile başlayan dönemin bitiş tarihi hakkında farklı görüşler ileri sürülmekle beraber, genel kanı, 1876 yılında ilan edilen ilk Meşrutiyet ile dönemin sonlandığı yönündedir. Tanzimat kavramı ve düzenlemeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. *Tanzimat I*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940; Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ahmet Kuyaş (haz.) 7. bs., İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, s. 213-252; Gökhan Çetinsaya, "Kalemiyeden Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Cumhuriyet'in Birikimi*, Mehmet Ö. Alkan (ed.), İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, c. 1, s. 54-71; Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, çev. Osman Akinhay, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2005; Paul Dumont, "Tanzimat Dönemi: 1839-1878", *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, çev. Server Tanilli, Robert Mantran (ed.), 6. bs., İstanbul: Adam Yayınları, 2002, s. 59-143; Edouard-Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999; Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform-Babıali (1789-1922)*, çev. Latif Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul: İz Yayıncılık, 1994; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991; Enver Koray, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1991; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1999; Mehmet Seyitdanhoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Valâ, 1838-1868*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999; Zafer Toprak, "Tanzimat ve Çağdaş Türkiye", *Toplum ve Bilim*, 1989, sy. 46-47, s. 43-55.

Başkentte dikkat çekici fiziki değişimlerin yaşandığı bu dönemde, özellikle geleneksel kent dokusu ve klasik İstanbul silueti ile özdeşleşen İstanbul Tarihî Yarımadası, alışlagelmış görünümünü değiştiren imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Bu çalışmanın amacı, XIX. yüzyılın değişimde kararlı bürokrat kuşağı tarafından idari ve toplumsal hayata yeni düzenlemelerin getirildiği Tanzimat döneminde Tarihî Yarımada'nın geçirdiği fiziki değişimi, siyasi parametreler bağlamında ana çizgileriyle ele almaktır. Bu genel çerçeve içinde, yeni kurgulanan devlet mekanizmasının idari merkez konumundaki bölgeye yansımaları, bina inşaatlarında tercih edilen yer seçimi, yapı malzemeleri ve üslup kaygısı gibi olguların yanı sıra dönemin arşiv belgeleri ve yazılı basınında ele alınan haberlerin niteliği ile irdelenmeye, konuyla ilgili araştırmaların da genel bir değerlendirmesi yapılmaya çalışılacaktır.

Tanzimat döneminin en belirgin özelliklerinden biri, yeni bir aydın kuşağının ortaya çıkışı olarak tanımlanabilir. Uğur Tanyeli, Tanzimat sonrası bürokratinin “ülkeyi sahiplenme, aydınlanmamışları aydınlatma, örneklik etme, kendini ülkenin zihni gibi tahayyül etme” yaklaşım ve alışkanlıklarına dikkat çeker.² Bu noktadan hareketle, Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere Tanzimat bürokratları,³ saraya yakın gruplarla dönem dönem mücadele ederek idari erki ellerinde bulundurmuş ve hassas bir siyasi denge kurarak devleti yönetmişlerdir. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, Avrupa'dan belli kültürel örüntülerin benimsenmesinin, sadece yabancı bir modelin cazibesine kapılmak ile açıklanamayacağını, bu durumun Osmanlı elitinin ihtiyaçlarından kaynaklandığını, bu nedenle Tanzimat reformlarının dış sebeplere değil, dahili kökenlere bağlanması gerektiğini belirtir.⁴ Osmanlı'da yönetici elit sınıfın ilk defa büyük ölçüde bağımsız ve kararlı hareket edebildiği bu dönemde, Tarihî Yarımada'daki imar faaliyetlerinin bürokratlar tarafından ideolojik bir proje olarak ele alınması ihtimal dahilindedir.

2 Uğur Tanyeli, *Mimarlığın Aktörleri, Türkiye 1900-2000*, İstanbul: Garanti Galerisi, 2007, s. 264.

3 Metin Heper, Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan ve en ünlü üyeleri arasında Büyük Reşid, Fuad, Âli ve Midhat Paşaların bulunduğu grubu “Eski Osmanlılar” olarak adlandırarak grubun Tanzimat dönemindeki siyasi etkinliklerini, tercüme odası veya diplomatik görevlerde sektörler, uygulamaya yönelik bir “uygun eğitim” almış olmalarına, büyük devletlerin İstanbul'daki elçilikleri ile yakın ilişkilerine, tahtta kendilerine sempati besleyen, II. Mahmud gibi tüm gücü elinde toplamaya çalışmayan Abdülmecid'in bulunmasına ve giderek artan ölçüde eğitim, yargı ve güvenlik işlerini üstlenen bir sivil bürokrasinin varlığına dayandırır. Bkz. Metin Heper, “19. yüzyılda Osmanlı Bürokrasisi”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 1, s. 247-251.

4 Abou-El-Haj'a göre, Avrupa'nın ticari ve ekonomik rekabeti veya askerî tehditler gibi dış baskıların ötesinde, XIX. yüzyılda siyasi değişimi kendi yararlarına gören yönetici sınıf içindeki bir grup, Osmanlı'da değişime yol açan esas önemli faktör olmuştur. Bkz. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Oktay Özel, Canay Şahin, İstanbul: İmge Kitabevi, 2000, s. 118-124.

II. Tanzimat ve Kent İmarına Yönelik Yaklaşımlar: Tarihi Yarımada'yı Etkileyen Mimarlık ve Kent Politikaları

XIX. yüzyıl, Osmanlı başkentinin yoğun bir kentsel dönüşüme sahne olduğu dönemdir.⁵ Kent bütünüünün ilk defa geniş ölçekli bir çalışmaya konu olması, Moltke Haritası ile mümkün olmuştur. II. Mahmud döneminde, Helmuth von Moltke, sultan tarafından İstanbul'a çağrılarak, İstanbul'un ayrıntılı bir haritasını çıkarmak ve sokak örüntüsünü düzelterek bir plan yapmakla görevlendirilmiştir. Zeynep Çelik, XIX. yüzyıl İstanbul'unu ele aldığı kapsamlı çalışmasında, Osman Nuri Ergin'in yayımladığı 1839 tarihli belgedeki ayrıntılı tarif haricinde, varlığına dair bir belge bulunamayan Von Moltke projesinin, salt sözlü olarak ifade edilmiş bir dizi ilkedden ibaret olabileceği çekincesini dile getirir.⁶ Moltke'nin 1836-1837 tarihli, 1/25.000 ölçekli haritası ise, İlhan Tekeli tarafından,⁷ kentsel dokunun ebniye nizamları ile dönüşmeye başlamasının başlangıcı olarak ifade edilir.

Bu haritanın yanı sıra, yine Tanzimat Fermanı'nın ilanından önce, ileride Tanzimat'ın lideri konumuna gelecek Mustafa Reşid Paşa'nın, kentsel planlamaya yönelik düşünceleri temel çıkış noktası olarak ele alınabilir. Paşa, 1836'da henüz İngiltere elçiliğinde görev yaptığı sırada, Londra'dan II. Mahmud'a gönderdiği bir mektupta, yangınların İstanbul'da yaptığı tahribata dikkat çekmiş ve bu konuda alınabilecek önlemlerden bahsetmiştir. Avrupa gazetelerinde, başkent İstanbul ve ülkenin diğer bölgelerinde yangınlarda yok olan ahşap binalar konusunda "Memleketinizde taş yok mudur, tuğla üretimini ve kagir bina inşa etmeyi bilmez misiniz?" şeklinde yazılar çıktığını ifade eden Mustafa Reşid, yanan bölgelerde, İngiltere'den getirtilecek mühendis asker ve mimarlar yardımıyla "kavâ'id-i hendese" kurallarına göre yol şebekesi yapılması ve kagir bina inşaatının teşvik edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu yolla parseller küçülse bile kagir binaların daha yüksek ücretle kiraya verilebileceğini ve kazanç kaybı olmayacağını, uzun vadede kagir binaların daha kalıcı ve hesaplı olduğunu ifade eden paşa, bu uygulamanın gerçekleştirilebilmesi için, yetenekli gençlerin Avrupa'ya eğitime gönderilmesini önermiş ve mali kaynak gerekirse Avrupa'dan borç alınabileceğini de eklemiştir.⁸

5 Tanzimat'ta kentsel planlama çalışmalarına dair bir araştırma için bkz. Mehmet Bengü Uluengin ve Ömer Turan, "İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet'in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye'de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, c. 3, sy. 6, s. 359-374.

6 Zeynep Çelik, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998, s. 84.

7 İlhan Tekeli, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Paul Dumont, François Georgeon (ed.), çev. A. Berktaş, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 25.

8 Cavit Baysun, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1960, c. XI, sy. 15, s. 124-126.

Stefanos Yerasimos, Mustafa Reşid Paşa'nın bu önerilerinin resmî bir metinde yer almasının ilk örneğini, 17 Mayıs 1839 ilmühaberi olarak kaydeder. Bu metinde, İstanbul'da artık "resimsiz ahşap" evlerin yapılmaması gerektiği, "Bâb-ı Hümayun'dan Divanyolu'yla Aksaray'a ve oradan Silivri ve Mevlevîhane kapılarına ve Sultan Bayezid'den Edirnekapısı'na ve Ciharsenbe (Çarşamba) pazarından geçilerek Eğrikapı'ya ve Kadırğa limanından Yedikule'ye ve dahil-i surdan Bağçekapısı'ndan bida ile (başlayarak) Eyyüp el-Ensari...civarına varınca" açılacak yolların 20 zira (15.20m) genişliğinde olacağı, iki yanına ağaç dikileceği ve dörder ziralık (3.04m) yaya kaldırımları bırakılacağı, diğer yolların en az 10 zira (7.60 m) genişliğinde olacağı ve çıkmaz sokak yapılmayaçağı yönündeki ifadelerle bir kent planı çizilmiştir.⁹

Harita çizimi ile kentsel örüntüye verilen önem Tanzimat dönemi boyunca devam etmiştir.¹⁰ Stolpe, 1863 yılında Abdülaziz'e ithaf ettiği 1/10.000 ölçekli haritayı renkli olarak bastırılmış ve üzerinde binaları göstermiştir.¹¹ Ekrem Hakkı Ayverdi tarafından Şehremaneti Hendesehanesi'nde müsvedde olarak bulunarak 1958 ve 1978 tarihlerinde yayımlanan harita¹² ise, Tanzimat dönemi sonunda Tarihi Yarımada'yı önemli yapı adlarıyla sunan bir kaynaktır. "Ayverdi Haritası" olarak anılan bu haritayı oluşturan paftalar, bu döneme ilişkin parsel, sokak ve cadde örüntüsünü göz önüne sermektedir. 1869'da "Dersaadet ve civarının mükemmel bir haritasının yapılması için komisyon teşkili" ile ilgili arşiv belgesi bu haritanın ortaya çıkış sürecine ilişkin olabilir.¹³

Ebniye Nizamnameleri ve Şehremaneti'nin kuruluşu ile başlayan süreç, kentin değişime muhtaç bir organizma olarak ele alınışında yeni bir aşamayı belirler. Tanzimat'ın ivmesi ve Kırım Savaşı'nın neden olduğu Batı ile etkileşim, geleneksel başkentten çağdaş bir kente geçiş sürecinde ilk girişimlerin başlamasını sağlamış, ulaşım, altyapı ve hizmet alanlarında artan sorunlar sonucunda, 1855 yılında Şehremaneti adlı ilk belediye örgütü kurulmuştur.¹⁴ Şeh-

9 Stefanos Yerasimos, "Batılılaşma Sürecinde İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul, Habitat II*, Afife Batur (ed.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 50.

10 Harita tanzimi ve yolların tamiri konusunda bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), İ.DH no. 41216, 13 S 1286/25.05.1869.

11 Haluk Şehsuvaroğlu, "İstanbul Harita ve Planları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1960, sy. 9 (224), s. 3-4.

12 Ekrem Hakkı Ayverdi, *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayını, 1978. Ayverdi, kimler tarafından hazırlandığı ve yapılış tarihi bilinmeyen bu haritanın, Mühendishane-i Berr-i Hümayun mezunu asker haritacılar tarafından hazırlanmış olduğunu belirtmiş ve haritayı 1875-1882 yılları arasına tarihlendirmiştir. Ayverdi Haritası'nı doktora çalışmasında merkeze alan ilk araştırmacı olan Gülberk Bilecik, bölgedeki dönem yapılarını kataloglayarak incelemiştir. Bkz. Gülberk Bilecik, "Ayverdi Haritası'nın Işığında XIX. Yüzyılda İstanbul'un Tarihi Yarımada'sında İnşaat Faaliyetleri", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2004.

13 BOA, İ.DH no. 41123, 22 M 1286/04.05.1869 ve İ.DH no. 41216, 13 S 1286/25.05.1869.

14 Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul'un Yönetimi: Şehremaneti", *Tombak*, 1989, sy. 28, s. 32.

remaneti'den üç ay sonra, en önemli işlerinden biri sokakların kaldırılması olan İntizam-ı Belde komisyonu, 1858'de ise, bağımsız yapıya sahip Beyoğlu'ndaki Altıncı Daire-i Belediye göreve başlamıştır.¹⁵ Altıncı Daire, 1858-1870 arasında, Galata'da bütün yeniden planlama projelerini üstlenmiştir.¹⁶ Tüm bu düzenlemeler sonucunda Beyoğlu tarafında mağazalar, ticaret ve depolama alanlarının belli bölgelerde toplanmasıyla, İstanbul iki merkezli bir metropol haline gelmiştir.¹⁷

Haliç'in karşı yakasında bu gelişmeler olurken, şehrin çekirdeğini oluşturan Tarihi Yarımada, farklı etkenlerle bir değişim sürecinden geçmiştir. Yangınlar, Tarihi Yarımada'nın imarında birincil derecede önem taşıyan faktörler olmuş, kentsel dönüşüm çalışmaları özellikle yanan bölgelerde gerçekleştirilmiştir. Maurice Cerasi, Divanyolu'nu ele aldığı çalışmasında, XIX. yüzyılda, çok sayıdaki yeni imar yönetmeliklerine rağmen toplu bir dönüşüm planı olmamasına dikkat çekerek, değişiklik gerektiren ya da değiştirilmesi yönünde irade gösterilen kentsel olayların tek tek halledildiğini ifade etmektedir.¹⁸ 1848'de yalnız İstanbul'da geçerli olmak üzere Ebniye Nizamnamesi ve Ebniye Beyannamesi'nin ve 1849 tarihli Ebniye Nizamnamesi'nin çıkarılmasıyla, inşaat alanındaki düzenlemeler yasal bir çerçeveye kavuşmuş, toplam 748 binanın yandığı Aksaray yangınından sonra yapılan restorasyonda bu nizamnameler esas alınmıştır.¹⁹ 1856 tarihli Aksaray yangını İstanbul'un kent dokusunun yeniden şekillenmesinde önemli bir dönemeç olmuş, Mustafa Reşid Paşa'nın kentin çağdaşlaşmasında Avrupalı uzmanlar istihdam etme politikası doğrultusunda, İtalyan mühendis Luigi Storari bölgenin yeniden imarı ile görevlendirilmiştir. Mahallenin organik sokak dokusunu yeniden düzenleyen Storari, tam bir grid sistem yerleştirememiş ancak ana arter Aksaray Caddesi'ni 9.50 m. genişliğe getirerek üzerinde meydan havasında üç kavşak yaratmış, en dar sokağı 6.00 m. genişliğinde bırakmıştır.²⁰

15 Doğan Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 1970, sy. 5, s. 45. 14 bölgeye ayrılan Şehremaneti bünyesi içinde, elçilikleri, tiyatro, otel, restoran ve pasajları ile Batılı bir kent görünümü almaya başlayan Beyoğlu'ndaki Altıncı Daire-i Belediye, özerk yapısıyla pilot uygulama olmuş, ödeneği sayesinde bölgede yol, kaldırım ve altyapı işlerinin düzenlenmesini sağlamıştır.

16 Bu dönemde Altıncı Daire'nin gerçekleştirdiği önemli projeler arasında, 1858'de uluslararası bir ticaret bölgesi olma yolunda önemi giderek artan Karaköy'de meydanın, 1869'da Taksim-Pangaltı hattındaki geniş caddenin, aynı yıl Taksim Parkı'nın açılması, 1863'ten itibaren Galata surlarının yıkılması ve sur hattı üzerinde caddeler yapılması, Karaköy'den Tophane'ye uzanan Galata Caddesi'nin genişletilip düzenlenmesi ve Şişhane Meydanı'nın meydana getirilmesi sayılabilir, bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 57-59.

17 İlber Ortaylı, "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Amme İdaresi Dergisi*, 1977, sy. 2, s. 95.

18 Maurice Cerasi, *Divanyolu*, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006, s. 152.

19 Tekeli, *a.g.e.*, s. 24-25.

20 Çelik, *a.g.e.*, s. 45-46.

Kentin geniş bir bölgesini etkileyen büyük 1848 ve 1863 yangınlarından sonra, yeni imar yönetmelikleri ile asgari sokak genişlikleri artırılmış ve yangından zarar görmüş ahşap evlerin yerine taş ve tuğla binalar yapılması yönünde yönetmelikler çıkarılmıştır. Parsel bölünmesiyle ilgili, yeni blokların geometrik açıdan düzenlenmesine ilişkin normlar getiren temel yönetmelik 1863 yangınlarından sonra çıkmıştır.²¹ Kent planlaması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen ilk nizamnamenin çıktığı 1848 yılından 1882 yılına kadar başlıca altı nizamname çıkarılmıştır.²²

Şehir düzeni ve yapılaşma ile ilgili organların XIX. yüzyıldaki gelişimi incelendiğinde, merkezileşme çalışmaları ve kurumsal değişiklikler dikkat çekmektedir. II. Mahmud, Şehreminlik ile Mimarbaşılık işlevlerini Ebniye-i Hassa Müdürlüğü adlı merkezi bir organda toplamış, 1831'de kurulan müdürlük, 1839'da Umur-ı Ticaret ve Nafia Nezareti kurulunca buraya bağlanmıştır.²³ İmar faaliyetleri daha sonra bir meclisle ele alınmış,²⁴ 1852'de Ebniye Meclisi'nin işlerinin düzenlenmesi için Ticarethane'de bir komisyon kurulması, ebniye memurlarının maaşlarının, başkentte inşa ve tamir olunan binalardan alınan harçla ödenmesi kararlaştırılmıştır.²⁵

Bu dönemde kagir binaların teşvik edilmesi amacıyla, yapı malzemelerinin sağlanmasında kolaylık ve bunların norma tabi tutulması söz konusu olmuştur. 1848'de Darülfünûn ile Sahil Sarayı ve Mühendishane-i Amire binaları için Hasköy harmanlarından satın alınacak tuğlanın fiyatı on para olarak belirlenmiş ve bundan belediye vergisi alınmaması, tuğla boyutlarının Ebniye müdürü tarafından kayıt altına alınarak sınırlandırılması istenmiştir.²⁶ 1852'de yangınlardan sonra binaların kagir olarak inşa edilmesine,²⁷ 1860'da binaların yapımında kullanılmak üzere mücuf tuğla üretimi için imtiyaz verilmesine,²⁸

21 Cerasi, *a.g.e.*, s. 152.

22 Çelik, *a.g.e.*, s. 42. Nizamnamelerle ilgili geniş bilgi için İstanbul Belediye tarihini ilk kez ele alan Osman Nuri Ergin'in kapsamlı çalışması temel başvuru niteliğindedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1995 [1922], c. 1-9.

23 Bkz. Afife Batur, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, s. 1047. Tekeli, *a.g.e.*, s. 21, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün 1849'da Nafia Nezareti'ne bağlandığını belirtir.

24 Bayındırlık işlerini yürütmekle görevli olan Hassa Mimarlar Ocağı, 1831-1849 arası Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, 1849-1852 arası Ebniye Muavinliği, 1852-1922 arası Ebniye Meclisi İdaresi adlarını alacak şekilde bir yapılanma geçirmiştir. Bkz. Selman Can, "Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi", Doktora tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s. 87.

25 BOA, A.}MKT.NZD no. 51, 15 R 1267/17.02.1851 ile İ.MVL no. 8184, 17 C 1268/08.04.1852 ve A.}MKT.MVL no. 67, 7 B 1268/27.04.1852.

26 BOA, İ.MSM no. 684, 25 M 1264/02.01.1848.

27 BOA, İ.MVL no. 8855, 13 Za 1268/29.08.1852.

28 BOA, İ.MVL no. 19311, 5 S 1277/23.08.1860.

1864'te "Avrupakâri tuğla" üretimi için bir fırın inşa edilmesine,²⁹ 1869'da kagir binalar için taş, tuğla ve kireç gibi malzemeden gümrük vergisi alınmamasına karar verilmiştir.³⁰

18 Eylül 1865'te Hocapaşa semtinde başlayan bir yangın, güneyde Marmara Denizi, kuzeyde Haliç, batıda Bayezid Külliyesi, doğuda saray surları ile Ayasofya-Sultanahmet aksı arasındaki geniş bölgeyi mahvetmiş ve yangında tahrip olan bölgeden başlayarak kentsel çağdaş planlama çalışmalarından sorumlu olmak üzere Islahat-ı Turuk Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, tuğla ve çimento üreten bir fabrika kurmuş, yeniden inşa için bu malzemeleri alanlardan vergi alınmamış, özel fabrikaların ürettiği tuğla ve çimentodan alınan vergi de kaldırılmıştır.³¹ 1865-1869 yılları arasında görev yapan komisyon, İstanbul'da görülmemiş ölçüde yoğun bir kentsel planlama ile Haliç'in iki yakasında başlıca arterleri oluşturmuş,³² önemli anıtların çevresini açmış ve geniş çaplı altyapı faaliyetleri³³ gerçekleştirmiştir. Bu çalışmalar kapsamında, Çemberlitaş Hamamı'nın kubbesinin bir bölümü ile Atik Ali Paşa Medresesi'nin bir bölümünün kesilmesi, Köprülü Külliyesi'nin türbesinin sökülüp geri alınmasıyla Divanyolu genişletilmiş, Ayasofya, Firuz Ağa Camii ile Konstantinos Sütunu'nun (Çemberlitaş) çevresi yapılardan temizlenmiş, Ayasofya önünde bir meydan oluşturulmuş, ayrıca Beyazıt Meydanı açılarak Divanyolu'na bağlanmış³⁴ ve kaldırım inşaatları gerçekleştirilmiştir.³⁵ Yolların bu şekilde düzenlenmesi ile ana cadde ve meydanların oluşturulması, eski Divanyolu aksının çağdaş bir görünüme kavuşmasını sağlamıştır.

Bölgede işlevsel-siyasi ağırlığın Topkapı-Ayasofya-Çemberlitaş güzergahından, giderek Bâbüâli-Çemberlitaş güzergahına kaydığını belirten Cerasi,³⁶ bu dönüşümün ilk adımı olarak, "topografya ve sembolizmde bir eksenden ötekine geçişi vurgulayan, aynı zamanda belirlemekte olan Tanzimat'ın yeni odaklarını, hükümet merkezi ile modern ticari ve kentsel işlevlerin daha dinamik cephelerini birleştiren" II. Mahmud'un türbe kompleksini belirler. Günkut Akın

29 BOA, İ.MVL no. 23413, 14 C 1281/14.11.1864.

30 BOA, İ.ŞD no. 557, 10 L 1285/24.01.1869.

31 Çelik, *a.g.e.*, s. 47-49.

32 Ana arter olan Divanyolu'nun 19 m., ikincil arterler olan Sirkeci İskelesi-Bâbüâli arasındaki Aziziye Caddesi, Bâbüâli-Divanyolu arasındaki Mahmudiye Caddesi, Divanyolu'nu Kadırga'ya bağlayan Kumkapı Caddesi ile Nuruosmaniye Camii-Mahmudiye Caddesi arasındaki Nuruosmaniye Caddesi'nin 12.20 m. genişliğinde, üçüncü bir sokak ağının ise 11.50-6.00m. arasında değişen genişliklerde olması kararlaştırılmıştır. Bkz. Çelik, *a.g.e.*, s. 48.

33 Bâbüâli suyollarının tamirinden bahseden belgeler için bkz. BOA, İ.MVL no. 25363, 2 Ş 1283/10.12.1866 ve İ.MVL no. 25594, 20 Za 1283/26.03.1867.

34 Çelik, *a.g.e.*, s. 49-52.

35 Beyazıt Meydanı kaldırım düzenlemesi ile ilgili kararlar için bkz. BOA, İ.MVL no. 25283, 22 Ca 1283/01.11.1866 ve İ.DH no. 39291, 15 S 1284/18.06.1867.

36 Cerasi, *a.g.e.*, s. 76-77.

da, 11 Kasım 1840'da açılan türbe kompleksinin Divanyolu üzerindeki duvarının var olan hizadan geri çekilerek inşa edilmiş olmasını, Tarihî Yarımada'da planlı imarın ve geometrinin ilk müdahalesi olarak ifade eder;³⁷ nitekim imar faaliyetleri esnasında türbe duvarı belirleyici hiza olarak ele alınmış, Çemberlitaş Hamamı'nın türbe duvarından önde kalan kısmı kesilmiştir. Bölgenin işlevsel-siyasi öneminin artması, 1865 yangınından sonra tekrar düzenlenerek açılan caddelerin kent planlamasına ve şehir hayatına kazandırdığı olumlu etki ile doğru orantılıdır.

Tarihî Yarımada'da idari işlerin yoğunlaştığı alan ve aksların, özel mülkiyete verilmeyerek korunduğu gözlenmektedir. 1857 tarihli bir belgede,³⁸ "Bahçekapısı İskelesi yakınındaki meydana ebniye-i miriye haricinde bina inşaatına ruhsat verilmemesi" yönünde bir kararla, Bahçekapısı semti iskelesi çevresinin, devlete ait bir alan olarak, özel mülkiyete açılmayacak şekilde korunması kararlaştırılmıştır. Bu alanda Şehremaneti binasının bulunması kararı etkilemiş olmalıdır.

Bu dönemde Tarihî Yarımada'nın görünümünü etkileyen bir diğer olgu, ulaşım alanındaki gelişmeler olmuştur. Öncelikle, bölgenin, gelişmeye başlayan Karaköy yakasına bağlandığı görülmektedir. 1836'da II. Mahmud zamanında Unkapanı-Azapkapı arasında yaptırılan ahşap yaya köprüsüne ek olarak, 1845'te Bezmialem Sultan tarafından ahşap Galata (Karaköy) Köprüsü yapılmış, 1863'te yenilenen köprünün yerine 1870'te dubalı bir köprü yerleştirilmiştir. Modern İstanbul imajına katkı sağlayan Galata Köprüsü, aynı zamanda kentnin Avrupalı ve Türk kesimlerini birleştiren bir simge olarak görülmüştür.³⁹ 1874'te açılan Edirne-İstanbul demiryolu ise, Abdülaziz'in izniyle Sirkeci-Ahırkapı arasındaki surların yıkılmasına ve Topkapı Sarayı'nın deniz ile ilişkisini keserek, İncili Köşk de dahil olmak üzere sahildeki bazı köşk ve kasırların ortadan kaldırılmasına yol açmıştır.⁴⁰

Tanzimat döneminde mimarlık eğitimine verilen önem, Avrupa ile yoğun ilişkilerin getirdiği şartlar ve imar faaliyetleri sonucunda artmıştır. 1835'te kurulan Mekteb-i Harbiye, Hassa Mimarlar Ocağı ve Mühendishane'den sonra, askerî mimarlık eğitiminin verildiği en önemli kurum olmuş, 1867-1868 yılında yapılan düzenleme ile, istihkâm, topografya, yol derslerinin yanına, doğrudan mimarlıkla ilgili dersler eklenmiştir.⁴¹

37 Günkut Akın, "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 123-129.

38 BOA, A.İMKT.NZD no. 98, 21 M 1274/11.09.1857.

39 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, 2. bs., çev. Zeynep Rona, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 358-359.

40 A.mlf., "İstanbul'un Tarihi Yapısı", s. 44.

41 Aynur Çiftçi, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Askerî Mimari ve İstanbul'da İnşa Edilen Askerî Yapılar, I-II, Doktora tezi, İstanbul: Y.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, 2004, s. 34. Bu dersler, ●●

Öte yandan, meslek pratiğini ileri götürmek amacıyla, Mustafa Reşid Paşa'nın tavsiye ettiği gibi, gençlerin mimari eğitim için Avrupa'ya gönderilmesi,⁴² iş öğrenmek amacıyla yabancı mimarların yanına verilmesi kararlaştırılmış, mimarlık öğreniminin geliştirilmesi için yöntemler düşünülmüştür. 1848'de, "ebniye-i hassa hülafasından beş kişinin mimarlık fenni öğrenmek amacıyla İngiltere Sefareti mimarı Mösyö İsmen'in maiyetine verilmesi",⁴³ 1870'te "hendese ve mimari tahsili için tedbir alınması",⁴⁴ 1877'de "dersaadette ressamlık ve mimarlık eğitimi verecek bir okul açılması"⁴⁵ kararlaştırılmıştır. 1877'deki karar, büyük olasılıkla, Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılması ile sonuçlanmıştır.

Eğitimin yanı sıra, mimarlık pratiğinin bilgi birikimi ve görsel ifade ile ilgili yönleri de geç Tanzimat'ın odak noktaları arasındadır. Tarihî Yarımada At Meydanı'nda kurulan ve Sergi-i Umûmî-i Osmâni adıyla 1863'te düzenlenen uluslararası sergi sayesinde modern bir sergiye ev sahipliği yapmıştır. Hükümet tarafından "tarz-ı cedid" (yeni tarz) olarak inşası istenen sergi binasının mimarisi Bourgeois, iç mekan tasarımı Parvillée'e aittir, sergide mimari maketler ve çizimler de yer almıştır.⁴⁶ Sergi binasının iki Fransız tarafından oryantalist üslupta tasarlanması, dönemin eklektik mimari atmosferini ortaya koymaktadır. 1867 Paris ve 1873 Viyana sergilerinde yer alan Osmanlı pavyonları, imparatorluğun mimarlık geleneğinin tanıtılmasında birer araç olmuştur. Söz konusu kültürel iklim içinde, Osmanlı mimarlık tarihi ve teorisi üzerine ilk kapsamlı çalışma olan ve 1873 Viyana Sergisi için Edhem Paşa, Montani Efendi ve Bogos Taşıyan Efendi tarafından hazırlanan *Usûl-i Mi'mârî-i Os-*

3. sınıfta "inşaat-ı âliye" (yüksek inşaat), "mi'mari-i âliye" (yüksek mimarlık), köprücülük, 4. sınıfta "inşaat-ı âliye-i mi'mari"dir, bkz. Uğur Tanyeli, "Türkiye'de Modernleşmenin Unutulmuş Tanıkları: Askeri Mimarlık Elkitapları", *Mimarlık*, 1995, sy. 263, s. 39-40.

42 Kendi imkanlarıyla Batı'da eğitim alan gayrimüslimler haricinde, devlet tarafından eğitim için yurtdışına gönderilen öğrenciler arasında, mimarlık eğitimi için gönderildiği belgelenen Nikola Alambi adında bir öğrenci bulunmaktadır. Bkz. Adnan Şişman, bunlardan sadece mimarlık eğitimi için gönderildiğini, ancak bu öğrencinin de sağlık nedeniyle eğitimini tamamlayamadan döndüğünü belirtmektedir. Adnan Şişman, *Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri, 1839- 1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 85-101.

43 BOA, İ.MVL no. 2899, 23 R 1264/29.03.1848. Bir diğer belge ise "Tanzimat yönetiminin isteği üzerine İngiliz mimar William James Smith'in beş Türk gencini yetiştirmek üzere yanına aldığı" ifadesini içermektedir. Bkz. BOA, İ.HR no. 2052, 2 Ra 1264/07.02.1848. Bu iki belgenin yakın tarihleri göz önüne alındığında, Mösyö İsmen'in mimar Smith olduğu anlaşılmaktadır.

44 BOA, İ.DH no. 42296, 13 Za 1286 /14.02.1870.

45 BOA, İ.MMS no. 2666, 10 L 1294 /18.10.1877.

46 Bkz. Zeynep Çelik, *Şark'ın Sergilenişi, 19. Yüzyıl Dünya Fuarlarında İslam Mimarisi*, çev. Nurrettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 150-152. Zeynep Çelik 1851, 1862 Londra, 1853 New York ve 1855 Paris sergilerinden sonra düzenlenen bu yoğun katılımlı serginin erken tarihine dikkat çeker.

mânî adlı metin ve çizim paftalarını içeren kitap,⁴⁷ Tanzimat ideolojisinin devlet tarafından finanse edilen en önemli projelerinden biridir.

Öte yandan, Tanzimat döneminde sultan ve idareciler, Avrupa mimarisi ile, özellikle Fransa'nın tarihî yapıları ile de ilgilenmişlerdir. Sultan Abdülmecid'e, Beykeri adlı mühendis tarafından Paris'in büyük binalarının resimleri takdim edilmiş,⁴⁸ Âli Paşa'ya sadrazam olduğu dönemde, Paris'teki Tarihî Anıtlar Komisyonu Arşivi tarafından bazı kilise, otel ve şatolara ait plan, cephe ve bezeme detaylarını gösteren bir katalog gönderilmiştir.⁴⁹

Bu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda, devlet eliyle gerçekleştirilen yapılar ve bürokrat konakları, konumları, boyutları ve inşaat malzemeleri ile Tarihî Yarımada'nın kentsel dönüşümünde öne çıkan unsurlar olmuşlardır.

III. Tarihî Yarımada'da Yeni İnşa Faaliyetleri: İdari Mekanizmanın Mekana Yansımaları

A. Bina Yapım Programı: Tanzimat'ın Güç Odaklarının Tanzimi

Tanzimat döneminin ilk yıllarında, Tarihî Yarımada'da devlet tarafından gerçekleştirilen inşaat işlerinde, Mustafa Reşid Paşa'nın İngiltere Elçiliği'nde görevliken kaleme aldığı kagir yapıların teşvik edilmesi yönündeki yazılarının etkisi izlenebilmektedir. İstanbul Beyoğlu'nda Rus elçilik binası inşaatını yürüten Mimar Gaspare Fossati'ye⁵⁰ kagir yapıda ilk örnek olmak üzere, Bâb-ı Seraskeri hastanesinin projelendirilip inşa edilmesi görevi verilmiştir. Aynı dönemde Fossati, Eminönü'nde kagir bir yapı olan Limon İskelesi Karakolu'nu inşa etmiştir.⁵¹ 1843'te yapımı sağlanan bu iki bina, 1848 Ebniye Nizamnamesi ile beraber, Tarihî Yarımada'nın mimari programını oluşturmaya öncülük etmiştir. Cengiz Can⁵² ve Ayşe Nasır⁵³ Fossati'nin bölgedeki çalışmalarına doktora tezlerinde değinen ilk araştırmacılarıdır.

47 Uğur Tanyeli, bu kitabın Osmanlı mimarlığını tarihsel bir noktada konumlandığı ve ilk defa mimarlık söylemi içeren bir anlatı formatı yarattığını kaydeder. Bkz. Uğur Tanyeli, "19. Yüzyıl Türkiye'sinde Mimari Bilgi Alanının Yeniden Biçimlenişi", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı-Habitat II'ye Hazırlık Sempozyumu*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 86-87. *Usûl-i Mi'mârî-i Osmânî* hakkında kapsamlı bir tartışma için bkz. Ahmet Ersoy, "On the Source of the 'Ottoman Renaissance' Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-1876)", Doktora tezi, Harvard Üniversitesi, Massachusetts, 2000.

48 Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO) no. 13, 04.01.1851.

49 BOA, Plan-Proje Kataloğu nr. 821.

50 Ayasofya restorasyonunu da gerçekleştiren Gaspare Fossati, kardeşiyle birlikte, Mustafa Reşid Paşa başta olmak üzere Tanzimat erkani tarafından, özel ve kurumsal yapı ihtiyacını karşılamak üzere görevlendirilmiş, Fossati'ler bu dönemdeki hızlı yapılaşma sürecine elliden fazla proje ile katılmışlardır. Bkz. Cengiz Can, "Fossati, Gaspare Trajano", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, c. 3, s. 326.

51 Can, *a.g.e.*

52 Cengiz Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993, s. 92-180.

53 Ayşe Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar", Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991, s. 57-64.

Öte yandan, 1839'da yanmış olan Bâbiâli Binası, 1842-1844 yılları arasında, Stefan Kalfa tarafından kagir olarak yeniden inşa edilmiştir. Harem kısmı yapılmadan, sadece bakanlık ve meclislere mekan oluşturacak şekilde, konut özelliğinden sıyrılarak Avrupalı görünümde inşa edilen bina, Tanzimat dönemi idari mekanizmasının merkezi olmuştur. Bâbiâli, düzenlenmesi devam eden idari kadrolara paralel şekilde, yatayda ve düşeyde yeni dairelerin eklenmesiyle genişleyen lineer ve esnek bir kurguya sahiptir. Arşiv kayıtlarına göre, 1839-1876 arasında, neredeyse her yıl belli bir bölümü onarılan, genişletilen veya yeni dairelerin teşkil edilmesi için tekrar düzenlenen yapı, Tanzimat döneminin nazik siyasi dengesi ve bürokratik yapılanmasının mimari göstergesi niteliğindedir.⁵⁴ Bâbiâli, topografik konumu ve kentsel doku içindeki ölçeği ile XIX. yüzyıl Haliç manzarasında yatay hatla vurgulanan bir kütle biçimlenişine sahiptir.

Haliç manzarasında topografya etkisi ve kagir kütlesi ile ön plana çıkan bir diğer yapı, 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasına dek Ağakapısı olarak kullanılmış alanda yer alan Bâb-ı Meşihat binalarıdır. Şeyhülislamlık kullanımındaki bina grubunun Süleymaniye Camii'nin hemen yanında bulunması dinî vurguyu arttırdığı gibi, idare tarafından yeniden işlevlendirilmesi ve bu dönemde kagir hale getirilmesi mekansal önemini ortaya koymaktadır.

Tanzimat'ın Tarihi Yarımada'da, kütle etkisi ve yer seçimi açısından en iddialı yapısı ise, tasavvuru Mustafa Reşid Paşa'nın ilk sadrazamlık dönemine (1846-1848) tarihlenen Darülfünûn binasıdır. Üniversite eğitimi verilmesi için tasarlanan yapının inşaatına, 1846'da Gaspere Fossati tarafından başlanmıştır. Tanzimat kadrosunun eğitimde yeni bir model oluşturma konusundaki ısrarlı yaklaşımı,⁵⁵ bu işlev için tasarlanan binanın görsel niteliklerinde belirginlik kazanmaktadır. Tarihi Yarımada'nın en kritik noktasında, Ayasofya ile Sultan Ahmed Camii arasında, Marmara Denizi'ne doğru alçalan tepede yer alan yapı, boyutları ile kentsel silueti değiştirmiş ve konumu açısından tartışmalı bir uygulama olmuştur.⁵⁶ Cengiz Can, ideolojik bir çatışma şek-

54 Bâbiâli binası ve geçirdiği onarımlar hakkında, bkz. Gözde Çelik, "İstanbul Tarihi Yarımadası'nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları", Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007, s. 57-85.

55 Darülfünûn ve yeni eğitim modeli konusunda bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihiçesine Giriş", *Belleten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, sy. 210 / LVI, s. 707-710; Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Târihçe-i Teşkilât ve İcrââtı*, T. Kayaoğlu (der.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.

56 Afife Batur, "Darülfünun Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 562. Cevdet Paşa'nın belirttiğine göre, yapı için seçilen bölgeye maarif üyeleri tarafından itiraz edilmiş, ayrıca muhafazakâr çevreler Ayasofya Camii karşısında Müslüman ve gayrimüslim öğrencilerle dolu bir okulun kurulmasının doğru olmayacağını belirterek, Sultan Abdülmecid'e bu konuda uyarıda bulunmuşlardır; bu durum binanın uzun zaman sürüncemede kalmasına yol açmıştır. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavit Baysun (haz.), 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, c. 2, s. 12-13. Eşref Albatı ise, ilk Türk Darülfünûnu'nun planının Bekir Paşa tarafından

linde sürdüğü anlaşılan bu tartışmalar sonrasında, Tanzimat yöneticilerinin kararlı davranarak, Darülfünûn binasının, İstanbul silüetinin en göz alıcı yeri olan Marmara girişinde, Bizans ve Osmanlı anıtlarının arasında ve öngörülen ölçülerde inşa edilmesini sağlamalarına dayanarak, yapının aynı zamanda Tanzimat düşüncesini, aydınlanma ve modernizmi simgeleyen bir anıt niteliği taşıdığını belirtmektedir.⁵⁷ Yapı ile ilgili simgesellik nitelikleri çeşitlilik kazanmıştır. Doğan Kuban, dev boyutlardaki bu ilk üniversite binasının eski Magnaura Sarayı'nın bulunduğu sanılan yere yapılmasında, belki de burada açılan ilk Bizans okuluna bir gönderme olduğuna işaret etmektedir.⁵⁸

Yapımı uzun bir döneme yayılan, Kırım Savaşı süresince hastane olarak kullanılan, sonrasında göçmenlerin yerleşimine açılan bina, 1860 civarında iç dekorasyonu ile tamamlanmış, iki yıl kadar serbest konferanslara ev sahipliği yaptıktan sonra, 1865'te Maliye Nezareti'ne verilmiştir.⁵⁹ Yapının inşaatının yirmi yıllık bir sürece yayılması, saray taraftarı ve Tanzimat yanlısı bürokratlar arasındaki güç dengesinin sık sık değişmesine bağlanabilir. Öngörülen işlev için fazla büyük boyutlarda tasarlandığı belirtilen yapının eğitim amaçlı kullanılamaması ise, toplumu aydınlatma iddiasındaki Tanzimat bürokratlarının henüz sağlam bir zemine oturmayan coşkulu yaklaşımları ile ilişkilidir; binanın fiziksel anlamda varedilmesi, diğer tüm olguların önüne geçmiştir. Öte yandan, tartışmalı bir konuma sahip bu iddialı yapı, üniversite olarak

---

yapıldığını, ancak yerinin "Tanzimat ricali" tarafından değiştirilerek Bizans Darülfünûnu'nun bulunduğu Mühürhane meydanına inşa ettirildiğini ve Ayasofya'nın çok yakınında bulunması nedeniyle uygunsuz bir hale getirildiğini belirtmektedir. Bkz. Eşref Albati, *Eşref Albati Hatıraları, Canlı Tarihler: XII*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, s. 7.

57 Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, "Uluslarüstü Bir Miras"*, İstanbul: YEM Yayın, 2000, s. 134. Tanzimat bürokratları, Tanzimat Fermanı'nın anısına, önce fermanın okunduğu Gülhane'de, sonra halkla doğrudan ilişki kurabilmesi için Bayezid Camii avlusunda, fermanın tüm metnini içerecek bir anıt dikmek istemişler, ancak bu hayallerini destekleyecek bir toplumsal zemin bulamamışlardır. Gaspore Fossati'nin çizimleri arasında, Hatt-ı Şerif için Gülhane'de gerçekleştirilmek üzere, 1840 tarihli bir dikilitaş tasarımı bulunmaktadır. Bkz. Klaus Kreiser, "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916", *Muqarnas*, 1997, sy. 14, s. 103. Öte yandan, *Takvim-i Vekayi*'de, Tanzimat'ın birinci yıldönümünde Bayezid Camii avlusuna dikilmek istenen ve tepkiyle karşılanan anıtın nişantaşları geleneği gösterilerek meşrulaştırılmaya çalışıldığını hatırlatan Günkut Akın, bu haberdan iki hafta sonra, 21 L 1256/16.12.1840 tarihli *Ceride-i Havadis*'te Divanyolu üzerindeki II. Mahmud Türbesi'nin açılışının haber verildiğini belirterek, II. Mahmud Türbesi'nin küre ile vurgulanan çeşmesinin ilk Osmanlı anıtı olma özelliği taşıdığını ifade eder. Bkz. Günkut Akın, "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu*, s. 125-127. Günkut Akın'a göre, Fransız Devrim Mimarisi'nin ütöpik mimarlarının tasarımlarında başat öge haline gelen kürenin, avangard ve soyut bir biçim olarak yeni bir düzeni simgeleme potansiyeli, Tanzimat'ın ilk resmî anıtsal yapı projesinde yer almasını sağlamıştır. Bkz. Günkut Akın, "Divanyolu Küresi", *Tarih ve Toplum*, 1989, sy. 72, s. 22-23.

58 Doğan Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, s. 371.

59 İhsanoğlu, a.g.e., s. 707-710.

kullanılmamış olsa da, gösterişli kütlesiyle nezaret binası işlevi kazandırılarak Tanzimat zihniyetinin bir göstergesi haline getirilmiştir. I. Darülfünûn'un inşaat sürecinde yer seçiminden kaynaklanan itirazlar, muhafazakâr çevreler tarafından Ayasofya'nın İslam kimliğinde bir dinî yapı olarak görüldüğüne ve Bizans geçmişi'nin hafızalardan silindiğine işaret etmektedir. Tanzimat bürokratları, seküler bir yaşam tarzı yaratmak konusundaki tutumlarını, üniversite binasının belirtilen yerde yapılmasını sağlayarak ortaya koymuşlardır. Yapı, 1933 yılında yanarak harap olana dek, devlet kurumlarını barındırmıştır.⁶⁰

Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlık döneminde yapımı kararlaştırılan ve 1846'da Gaspere Fossati tarafından inşaatına başlanan bir diğer bina ise, devletin resmî belgelerinin korunması amacıyla Bâbıâli arsası içinde inşa edilen Hazine-i Evrak⁶¹ adındaki arşiv binasıdır. Avrupa'daki örneklerde olduğu gibi, devlet kayıtlarını barındıracak özel bir binanın bulunması, Tanzimat dönemi devlet adamlarının Batılı anlayışta bir bürokratik sistem oluşturmak amacıyla giriştikleri çabanın mimari anlamdaki en erken tarihli örneğidir. Tarihi Yarımada'da yangın önlemlerinin alındığı, bilinen ilk yapı olan Hazine-i Evrak Binası,⁶² küçük ölçekli ancak işlevi ve yapısal özellikleriyle farklılaşan bir uygulamadır. Hazine-i Evrak iç mekan bezemesinde, pandantifte resmedilen küre, kitap, kalem takımları ve kağıt tomarları, binanın işlevine göndermede bulunduğu gibi, aydınlanma, modernite, rasyonalizm gibi kavramları çağırıştırır, bu yönden II. Mahmud Türbesi'nde çeşmede bulunan küre ile benzer bir yaklaşım sergiler.

60 Yapı, Maliye Nezareti'nin 1870'te Fuad Paşa Konağı'na taşınmasından sonra, Adliye, Evkaf, Maarif ve Ticaret nezaretlerinin kullanımına verilmiş, Meşrutiyet döneminde Mebusan Meclisleri de bu binada toplanmıştır. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul: 1977, s. 546 ve Sermet Muhtar Alus, *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, Necdet Sakaoğlu (haz.), 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997 [1939], s. 125. Binanın büyük boyutları, kullanım için önerilere neden olmuştur. 5 M 1284/09.05.1867 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde (sy. 481, s.1-2) çıkan bir haberde, Ayasofya Camii yakınında yaptırılan Darülfünûn'un genişliğinden bahsedilmekte, öte yandan Maârif, Ticaret ve Evkaf-ı Humâyûn nezaretlerinin bulunduğu binanın tamirle bile düzelemeyeceği, bu durumun Osmanlı Devleti'nin şanına yakışmadığı ifade edilmekte ve bu nezaretlerin Maliye Hazinesi gibi Darülfünûn'a taşınabileceği hatırlatılmaktadır. Bkz. Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2002, s. 84.

61 Kurum adında yer alan hazine kelimesinin, Osmanlı geleneğinde tarihsel belgelere verilen yüksek değeri gösterdiği gibi, "gizli ve ulaşılmaz zor olan" a işaret ettiğini belirten Alev Erkmen, Fransa'da "ulusal" (national), Britanya'da "kamusal" (public) sıfatı alan arşivin, Osmanlı'da, Avrupa'daki yaygın adların benimsenmeyerek Hazine-i Evrak olarak tanımlanmasını, belge koruma alışkanlığının iyileştirilmesine yönelik pragmatik / mekansal bir çözüm olarak yorumlar. Bkz. Alev Erkmen, "Mimarlık ve Hafıza: Osmanlı Dünyasında Geçmiş Yeniden Üretildiği Yapılar (1850-1910)", Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006, s. 26-27.

62 Uzey Yergün, "Batılılaşma Dönemi Mimarisinde, Yapım Teknolojisindeki Değişim ve Gelişim", Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002, s. 102-103.

1847'de Sultan Abdülmecid tarafından Ayasofya'nın tamirâtı ile görevlendirilen Gaspare Fossati, yaşamı boyunca en önemli uygulaması olarak belirttiği bu çalışması sırasında hazırladığı resimlerden meydana getirdiği albümü sultanın desteği ile bastırmıştır.⁶³ Fossati'nin büyük yankı uyandıran bu çalışmayı gerçekleştirebilmesi, iddialı projelerde tercih edilen bir mimar olduğunu ortaya koymaktadır.

Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazamlığı sırasında, Tarihî Yarımada'da modern bir arşiv ve üniversite tahayyülüne ek olarak, yeni bir işlev için gerçekleştirilen diğer bir yapı, yine Fossati imzası taşımaktadır. Gaspare Fossati'nin kardeşi Giuseppe Fossati,⁶⁴ 1855'te, Bâbiâli anıtsal kapısının yakınında saray surlarına bitişik olarak Telgrafhane-i Âmire Binası'nı gerçekleştirmiştir. Telgraf Müdürlüğü merkezi olarak kullanılan yapı sonradan eklerle genişletilmiş ancak günümüze ulaşmamıştır.

Bu dönemde, Tarihî Yarımada'da eğitim yapıları inşaatı devam etmiş, 1850 yılında Bâbiâli yokuşunda, Abdülmecid'in annesi Bezmialem Sultan tarafından Darülfünûn'a öğrenci yetiştirmek amacıyla, sonradan Darülmaarif adını alan Valide Mektebi⁶⁵ ve yakınında Reşid Paşa İlkokulu olarak bilinen sübyan mektebi açılmıştır. Çağaloğlu'nda, Bâbiâli Hariciye katipleri için lisan mektebi olarak hizmet vermek üzere 1874'te bir okul binası daha inşa edilmiştir.

1856-1865 arasındaki dönemde Tarihî Yarımada'da inşa faaliyetlerindeki ivme azalmıştır. 1838 Ticaret Antlaşması nedeniyle vergi kazancındaki azalma, Kırım Savaşı ve Dolmabahçe Sarayı'nın yapımı süresince alınmaya başlanan dış borçlardan kaynaklanan mali daralma ile Tanzimat'ın kurucusu Mustafa Reşid Paşa'nın 1858'de vefat etmesi bu durumun etkenleri arasında sayılabilir. Bu süreçte, Şehremaneti ve kentin güvenlik işlerinden sorumlu Zaptiye idareleri, Avrupa başkentlerinin düzeyinde çalışma mekanlarına sahip olma yönünden güçlüklerle karşılaşmışlardır. Şehremaneti'nin, devletin şanı açısından, Avrupa'da olduğu gibi, kurumun önemini yansıtacak yeni bir binaya taşınması gerekliliği idari yazışmalarda vurgulanmasına rağmen, bu istek gerçekleştirilememiştir. Zaptiye, önce Eminönü iskelesinde, Ticaret Nezareti'nin de çalışmış olduğu ahşap bir binada bulunmuş, sonra Çengelöğlu Tahir Paşa Konağı'na,

63 Cengiz Can, "Fossati, Gaspare Trajano", s. 327.

64 A.mlf., s. 327.

65 Darülmaarif, açılışından 23 yıl sonra, 1873'te ilk resmî idadiye (lise) dönüştürülmüş, önceki eğitim kurumlarından, öğretim içeriği kadar, lise modeli olmak üzere tasarlanan yapısının reformist plan ve cephe anlayışı ile de farklılaşmıştır. Medrese plan şeması yerine, anıtsal giriş holü, bu holden ulaşılan sınıflar ve anıtsal merdivenler ile Avrupalı benzerleri gibi yüksek tavanlara sahip tek bir kitle halinde çözümlenen yapı, eğitim kurumlarındaki değişimin vurgulayıcısıdır. Bkz. Nuran Kara Pilehvarian, "Divanyolu Valide Mektebi / Darülmaarif 1266 / 1850", *Osmanlı Ansiklopedisi-Kültür ve Sanat*, Güler Eren (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 10, s. 494.

1870'te ise "Eski Ticarethane" olarak adlandırılan yapıya taşınmıştır. Eski Ticarethane, 1876'dan itibaren Şehremaneti'ne de ev sahipliği yapmıştır.⁶⁶

Tanzimat döneminde, Tarihi Yarımada'da Bâbîâli haricinde, idari amaçlı inşa edilmiş bir diğer büyük boyutlu yapı Bâb-ı Seraskeri'dir. Bâb-ı Seraskeri, Eski Saray'ın yerinde, yarımadanın en yüksek tepelerinden birine yayılmış bir kompleks halindedir. Eski ahşap binaların yıkılıp, yerlerine kagir olarak yeniden inşaat yapılması yoluyla oluşturulan Bâb-ı Seraskeri kompleksinde ana bina, anıtsal giriş kapısı ve iki yanındaki binış köşkleri, Bourgeois tarafından tasarlanmış ve 1864-1869 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Yapılar grubunun, XIX. yüzyılın başında askeriye verilen öneme paralel olarak, kente hakim bir noktada ve yarımadanın Bizans döneminden itibaren ana arteri, tören yolu konumundaki Divanyolu'yla ilişkilendirilerek inşa edilmesi, bilinçli bir tercih olmalıdır. Kompleks, sınırları içinde kalan yangın kulesinin de etkisiyle, yarımadanın silüetinde anıtsal camilerle beraber etkin bir role sahiptir.

Yolların ve parsellerin düzenlenmesi konusunda Tarihi Yarımada'nın kaderini değiştiren 1865 HocaPaşa yangınından sonra, ileri gelen devlet adamları kagir konaklar inşa ettirmiştir. Tanzimat döneminin sağladığı güvenlik ortamının bireylerde sermaye birikimine yol açmasının bu sonuçta payı vardır. Bu sayede, duraklama dönemine giren inşaat işleri yeniden hız kazanmıştır. Devlet adamları, Dolmabahçe Sarayı'nın geleneksel çevrenin dışına çıkmasıyla Boğaziçi kıyısında sahilhaneler yaptırırken, Bâbîâli'nin gücünü arttırdığı bu zaman diliminde Tarihi Yarımada'dan da kopmamışlar, kişisel servetlerinin önemli bir bölümünü mimari anlamda dikkat çekici ve malzeme açısından sağlam binaların tasarlanmasına harcamışlardır. Tanzimat dönemi sonrasında ise, Bâbîâli'nin Yıldız Sarayı karşısında etkinliğini kaybetmesiyle bağlantılı olarak, bürokratlar ağırlıklı olarak Nişantaşı çevresini mesken tutmaya başlamışlardır.

Tarihi Yarımada'da 1865 yangını öncesinde yaptırılmış birkaç konaktan bahsedilebilir. Bölgenin ilk kagir konakları olan Fatih'teki Subhi Paşa Konağı ile Süleymaniye Camii'nin Haliç'e bakan tarafında yer alan Edhem Paşa Konağı 1855 civarında inşa edilmiştir.⁶⁷ Abdülaziz dönemi sadrazamlarından Yusuf Kamil Paşa ve eşi Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım'a ait olan Zeyneb-Kamil Konağı ise 1864 tarihlidir. 1808 ve 1839 yangınları sonrasında kısa dönemlerde Bâbîâli görevlilerinin çalışmış olduğu konağın yerinde inşa edilen Zeyneb-Kamil Konağı,⁶⁸ idari açıdan toplumsal hafızada yer etmiş bir alanda bulunması ve kütleli ölçeği ile, sahiplerinin iktidara olan yakınlığı-

66 Bkz. Gözde Çelik, *a.g.e.*, s. 174-194.

67 Sedat Hakkı Eldem, *İstanbul Anıları*, İstanbul: Aletaş, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş., 1979, s. 60, 180.

68 Haluk Şehsuvaroğlu, "İstanbul Konaklarına Dair", *Cumhuriyet Gazetesi*, 29 Eylül 1957; "Zeyneb Kâmil Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 11 Ekim 1951 ve *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1956, s. 181.

nı vurgulamaktaydı. Konağın yerinde bugün İstanbul Üniversitesi Edebiyat ve Fen Fakültesi binaları bulunmaktadır.

Yangın sonrasında, 1865-1870 arasında, birbiri ardısıra inşa edilen kagir konaklar arasında, Vefa'da Mütercim Rüştü Paşa Konağı, Beyazıt'ta Midhat Paşa Konağı, Cağaloğlu'nda Bülbül Tevfik Paşa Konağı, yine Cağaloğlu'nda Bâbîâli Caddesi üzerinde, Rifat Paşa'nın ahşap konağı yerine oğlu tarafından yaptırılan Rauf Paşa Konağı sayılabilir. Rauf Paşa Konağı'nın karşısındaki parselde inşa edilen İran Elçiliği Binası, diğer elçilik binaları Pera'da bulunduğu için bir istisna oluşturmaktadır. Yapı, 1866'da bir paşadan satın alınan arsa üzerinde, dönemin mimari üslubunu yansıtacak şekilde, İtalyan kökenli levanten mimar Giorgio Domenico Stampa tarafından⁶⁹ inşa edilmiştir.

Konumu açısından dikkat çeken bir diğer yapı, Beyazıt'ta, Bâb-ı Seraskeri'nin hemen yanında, Mercan tarafında yer alan, Tanzimat'ın ikinci adamı Âli Paşa'ya ait konaktır. 1871'e dek, Bâbîâli'nin yönetiminde ağırlığını korumasını sağlayan Âli Paşa, bugün mevcut olmayan, Haliç manzarasına hakim büyük boyutlu konağında devlet adamlarını kabul etmiş ve toplantılar düzenlemiştir⁷⁰. Bâb-ı Seraskeri'nin diğer yanında, Vezneciler tarafında ise, Tanzimat'ın üçüncü adamı Fuad Paşa'ya ait bir konak bulunmaktaydı. Bâb-ı Seraskeri'nin Mercan tarafında Âli Paşa Konağı ile, Vezneciler tarafında ise Fuad Paşa Konağı ile çevrenmesi, siyasi iradenin mimari alana yansımalarının somut bir göstergesidir. Bu noktadan hareketle, Fuad Paşa Konağı'nın, paşa ile Sultan Abdülaziz arasında yaşanan bir gerginlik sonrasında, inşaatı tamamlanmadan devlete intikal etmesi⁷¹ siyasi hesaplar açısından şaşırtıcı bir gelişme değildir. Konumu nedeniyle önem taşıyan bu konak, Şehremaneti ve Zaptiye idareleri tarafından istenmiş,⁷² ancak 1870'te Darülfünûn'u terk eden Maliye Nezareti'ne verilerek arkasına iki bina daha eklenmiştir. Fuad Paşa Konağı'nın şahsi mülkiyetten alınarak devlet yapısı haline getirilmek istenmesinde başlıca etken, yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla, Bâb-ı Seraskeri'nin hemen yanında bulunması olmuştur. Tanzimat döneminde konaklar, devlet işlerinin görüşüldüğü meclislerin toplanması amacıyla kullanılmaya devam ettiği için, dönemin sivil yapı-resmî yapı ayrımı zaten çok net değildir. Boyutlarıyla bulunduğu mekana hakim konumdaki yapının, Beyazıt meydanını sınırlayan ve tanım-

69 Eski kurallara göre Tarihî Yarımada'da bir elçilik bulundurma hakkı olan İran'ın, 1856'da Gaspare Fossati'ye "imparatorluk sarayı" adıyla bir proje hazırlattığını kaydeden Cengiz Can, Belinzone Cantonale Arşivi'nde bulunan projeye ait kesitin, mevcut yapıya benzediğine dikkat çeker ve Stampa'nın Fossati tasarımlarından yararlanarak inşaatı yürütmüş olabileceğini belirtir. Bkz. Cengiz Can, "İran Elçiliği Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 189.

70 Haluk Şehsuvaroğlu, "Mercanda Âli Paşa Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 2 Aralık 1951.

71 Konu hakkında bkz. Abdurrahman Şeref, "Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 1329, sy. 1/6, s. 129-136.

72 BOA, İ.DH no. 39948, 15 Z 1284/08.04.1868 ve BOA, A.}MKT.MHM no. 68, 20 Z 1284/13.04.1868.

layan prizmatik kütesi, idari yapı olarak seçilmesinde karakteristik bir unsur olarak düşünülebilir. Ön cephede yer alan revaklı bölüm, yapının kentsel alana entegre olması açısından dikkat çekmektedir.⁷³

Tanzimat dönemi idarecileri, ilk Darülfünûn binasının nezaretlere verilmesi üzerine, üniversite eğitiminin yeni bir binada sağlanması amacıyla tekrar çaba göstermişlerdir. İtalyan mimar Barborini tarafından, öncekine göre daha mütevazı ölçülerde tasarlanan II. Darülfünûn binası 1869'da tamamlanmış,⁷⁴ ancak iki sene kadar devam eden dersler sonucunda Mülkiye Mektebi'ne ve Maarif Nezareti'ne devredilmiştir.⁷⁵ II. Darülfünûn binasının yer seçiminde, II. Mahmud Türbesi'nin yakınındaki arsanın, güzel bir bina yapılmak suretiyle bölgenin imarı açısından değerlendirilmesi göz önüne alınmıştır.⁷⁶ Doğru bir öngörü ile yol hizasından geri çekilerek inşa edilmiş II. Mahmud Türbesi'nin başlattığı çağdaş görünümü devam ettiren II. Darülfünûn binası, Divanyolu'nun, modern şehircilik anlayışına göre düzenlenmesi çalışmalarına uygun biçimde konumlanan ilk yapı olması nedeniyle⁷⁷ de kentsel açıdan bir dönüm noktasıdır. Tanzimatçılar, ilk Darülfünûn binasını Ayasofya'nın hemen yanında ve onunla yarışan bir ölçekte inşa ederek, tutucu çevrelere karşı siyasi güçlerini kanıtlamanın bir yolunu bulmuşlardır. Bu grup, II. Darülfünûn binasının yeri için de, Reşid Paşa Sübyan Mektebi ve Valide Mektebi ile aynı adayı paylaşan, aydınlanmanın simgesi yerküreyi mimari programına katan II. Mahmud Türbesi'nin hemen yanında karar kılarak, eğitim ve yenilenme yolundaki vurguyu bir kez daha kamusal mekana taşımıştır. Öte yandan, bu binanın da üniversite amaçlı kullanılmayıp idari bir yapıya dönüştürülmesi, dönemin teşkilatlanma açısından değişken ve grift karakterini ortaya koymaktadır.

İdari yapıların Tarihi Yarımada'daki dağılımları incelendiğinde, 1865 sonrasında Eminönü'nden Aksaray'a, Beyazıt'ı -dolayısıyla Bâb-ı Seraskeri'yi merkez alan bölge çevresinde yoğunlaşma olduğu gözlenmektedir. Bu yoğunlaşmayı oluşturan yapıların çoğu, devlet adamlarına ait konaklardır. Divanyolu ile Darülfünûn'a bağlanan aksın başında ve sonunda bu dönemde düzenlenen Ayasofya ve Beyazıt meydanları dağılım odaklarını oluşturmaktadır.

73 Meydanın diğer tarafında bulunan Askeri Misafirhane de, revaklı tasarımıyla Fuad Paşa Konağı'nı dengelemekte ve Seraskerlik duvarlarına paralel yolu devam ettirmektedir. Semavi Eyice, ilk orduevi olduğu anlaşılan Misafirhane-i Askeri adlı askeri lojmandan, Lutfi Tarihi'nin, 1288/1871 yılı olayları arasında bahsedildiğini belirterek, yapının Seraskerlik Binası ile yakın tarihlerde inşa edildiğini ifade eder. Bkz. Semavi Eyice, "Bayezid Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 94.

74 Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", s. 134.

75 Selçuk Mülayim, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'u", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Şevket Kamil Akar (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 92.

76 BOA, İ.DH no. 37075, 24 L 1281/22.03.1865.

77 Cengiz Can, "Tanzimat ve Mimarlık", s. 135.

B. Mimari Üslup: Neoklasizmden Oryantalizme; Görünümün Felsefesi

Tanzimat döneminde Tarihî Yarımada'da inşa edilen yapılar, ağırlıklı olarak cephe biçimlenmesi ve mimari dil açısından ampir üslup öğelerinin hakim olduğu, neoklasik anlayışla inşa edilmiş yapılardır. Ampir üslubun yansıttığı yalnlık, strüktürel denge ve formel yaklaşım idari binalara anıtsallık ve resmiyet kazandırdığı için uygun bulunmuş olmalıdır. Ahmed Hamdi Tanpınar'ın bu görünümü "Tanzimat Üslubu" olarak adlandırmasını isabetli bulan Semavi Eyice,⁷⁸ ampir üslubun Osmanlı'da devlet otoritesini belirtmek amacıyla başta kamu binaları olmak üzere yaygın olarak kullanıldığını kaydeder. Bâbîâli, Hazine-i Evrak ve II. Darülfünûn binaları, Fuad Paşa Konağı ve Bâb-ı Seraskeri Merkez Binası bu dönemin günümüze ulaşmış karakteristik yapılarıdır.

I. Darülfünûn'un Ayasofya meydanına açılan giriş cephesinde, revaklarla kentsel mekana katılım hedeflenmiştir. Fuad Paşa Konağı ve Askerî Misafirhane de revaklı tasarımlarıyla, revağın, Osmanlı geleneğindeki kullanımından farklılaşarak, yapının günlük hayata katılan, sokak ve cadde ile bağlantı kuran uzantıları haline gelmesine katkıda bulunmuşlardır. Bâbîâli binasında ise, deniz cephesinin orta bölümünde yer alan yükseltilmiş revaklı bölüm, bürokratların halka hitap ettiği, duyuruların yapıldığı mekan olma işlevini yüklenmiştir.

Bâbîâli ve I. Darülfünûn binalarının kara cepheleri sade bir yaklaşımla oluşturulmuştur, öte yandan deniz cephelerinin tasarımında üçgen alınlık ve kolosal sütun kullanımı, Tarihî Yarımada'nın denizden görünümünde Batılı bir imaj yaratılmasına katkıda bulunmaktadır. Deniz ve kara cepheleri arasındaki bu farklılaşma, dönemin önde gelen bu iki yapısının Tanzimat'ın modern karakterini kitlelere yansıtma yolunda bir araç olarak kullanıldığını akla getirmektedir.

Neoklasik cephe düzenine sahip dönem konaklarında giriş aksları, genelde yarım daire kemerli, üçlü pencere düzenleriyle vurgulanmıştır. Katların silme kuşağı ile ayrıldığı, parapetle sonlanan cephelerde, düz atkılı, yarım daire kemerli, basık kemerli pencereler, farklı yüzeylerde veya farklı katlarda kullanılarak tasarıma çeşitlilik kazandırılmış, önde ve geride bulunan yüzeyler, pencerelerin farklılaşmasıyla tanımlanmıştır. Tasarım kriterleri açısından konakların görünümü, harim bölümüne kuzeyden eklenen hünkar kasırları sayesinde sivil bir görünüm kazanan Sultan Abdülmecid dönemi selatin camileriyle⁷⁹ benzer nitelikler taşımaktadır. Dönemin Kabataş-Ortaköy hattına sıralanan selatin camilerinde, dinî mimariye eklenen hünkar kasırları ile kent içine bakan cephede seküler tasarım ağırlık kazanmıştır. Tanzimat

78 Semavi Eyice, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, H. Celal Güzel ve diğ. (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 15, s. 287.

79 Sultan Abdülmecid tarafından yaptırılan Hırka-i Şerif, Ortaköy (Büyük Mecidiye), Küçük Mecidiye ve Dolmabahçe camilerinde, dikine gelişmiş harim bölümü önünde, yatay bir kitle oluşturarak yapıya sivil görünüm kazandıran hünkar kasırları dikkat çekmektedir. Bkz. Gözde Çelik, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Abdülmecid Camileri", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2000, s. 87.

döneminin resmî yapı diliyle uyum içinde olan hünkar kasırları, değişen yaşam biçimleri ve siyasi ilişkilerin mimari alana yansıyan örnekleridir. Benzer biçimde, Tanzimat dönemi paşa konakları da resmî yapı kategorisinden farklılaşmayan bir biçim diline sahiptir.

Tanzimat döneminin Sultan Abdülaziz'in hükümlerine rastlayan yıllarında ise, oryantalist yaklaşım neoklasik düzenin önüne geçmiştir. Afife Batur, Mustafa Reşid Paşa Türbesi'nin İstanbul'da tarihi bilinen en erken oryantalist yapı olduğunu kaydeder⁸⁰ ve 1863'te Sultanahmet Meydanı'nda açılan, cepheleri tuğla/taş örgülü kemerler ve mukarnaslı saçak kornişleriyle biçimlenen Sanayi Sergisi binasının, oryantalist eğilimin kamuoyu tarafından benimsenmesinde önemli bir payı bulunduğunu belirtir. Bâb-ı Seraskeri anıtsal giriş kapısı ve iki yanındaki köşklere de ağ bezeme, at nalı, sivri ve dilimli kemerler ile oryantalist bir tasarım anlayışı hakimdir. Turgut Saner, Haliç'in karşı kıyısındaki 1863 tarihli Bahriye Nezareti binasının görünümünü de şekillendiren bu detayların kaynağının Magrip'e uzandığını ifade eder.⁸¹ Sultan Abdülaziz, 1863'te çıktığı Mısır gezisinde ve 1867 tarihli Avrupa ziyaretinde oryantalist tasarımları görmüş ve etkilenmiş olmalıdır.⁸² Ahmet Ersoy, Abdülaziz döneminde imparatorluğun görkemli geçmişini anımsatan eklektik binalarla verilen orijinallik mesajının, Avrupa'nın kültürel ve politik egemenliğinin sözcüğü olduğu bu dönemde, kamusal belleğe hanedan onurunu ve toplum duygusunu telkin ettiğini belirtir.⁸³

Dönemin görsel referansları incelendiğinde iki tür yaklaşım belirginleşmektedir. Yapıların çoğunda gözlenen neoklasik üslubun simetrik ve Avrupai görünümü, Tanzimat'ın iletmek istediği modernite kavramı ile uyumlu bir karaktere sahiptir. Öte yandan, 1860'lı yıllarda, değişmekte olan siyasi konjunktür içinde oryantalist Doğu vurgusu da imparatorluğun imajı açısından verimli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

80 Afife Batur, "Oryantalist Mimari", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 148-149. Mustafa Reşid Paşa'nın 1858 yılında vefatı üzerine, Gaspere Fossati'nin tasarladığı değişik öneriler arasından seçilerek uygulanan Bayezid Camii haziresindeki türbede, klasisist anlayışla oluşturulan silmeler ve bitkisel bezemenin yanı sıra, pencerelerde at nalı biçimli kemerler gibi oryantalist öğeler yer almaktadır. Bkz. Turgut Saner, "Mustafa Reşid Paşa Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 567.

81 Turgut Saner, "19. Yüzyıl Osmanlı Eklektisizminde Elhamra'nın Payı", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu*, s. 137.

82 Turgut Saner, Abdülaziz'in İngiltere ziyaretinde Gotik ve Hint mimarisinin karışımı *Guildhall*'da onuruna düzenlenen bir davete katıldığını belirterek, oryantalist öğelerin dönem yapılarında görülmesi konusunda, yapıturanların oryantalist nitelikler taşıyan binalarda bizzat bulunmalarının payı olduğunu ifade eder. Bkz. *a.g.e.*, s. 139.

83 Abdülaziz'in, önemli saray yapılarında çizimlerle değişiklik önerisinde bulunarak tasarım aşamasına aktif olarak katıldığına dair yeterli kanıt bulunduğunu belirten Ahmet Ersoy, sultanın, mimariyi estetik tatminin ötesinde, kamuoyunda halkçı ve iyiliksever reformcu imajını güçlendirmek açısından vazgeçilmez bir araç olarak kullandığını dile getirir. Bkz. Ahmet Ersoy, *a.g.e.*, s. 371-373.

C. Yapım Teknikleri ve Malzemeler: Rasyonalizm Vurgusu

Tanzimat döneminde Tarihî Yarımada'da devlet eliyle gerçekleştirilen yapılar ve bürokrat konakları, genellikle kagir yapım tekniğinde, tuğla kullanımıyla inşa edilen, döşemeleri ahşap kirişlerle taşınan strüktürlerdir. Fuad Paşa, Rauf Paşa konaklarında ve Bâb-ı Fetva arşiv binalarında volta döşeme uygulanmıştır. Hazine-i Evrak, işlevi gereği yangın önlemlerinin alındığı ve yatay taşıyıcıda metal konstrüksiyon kullanılan ilk binadır. Düşey taşıyıcı yapıya tuğladır, merdiven ve kat döşemeleri ise putrelli kirişlerle dökme demir- den yapılmıştır.

Bu dönemde yapım tekniklerinde genel olarak hedeflenen kalıcılık ve sağlamlık, bürokratların yaratmak istediği Batılı görünümle, sistematik ve akılcı yaklaşımla uyuşmaktadır. Malzeme değişimi beraberinde ölçek büyümesini de getirdiği için, yarımada'nın mimari dokusu farklılaşmıştır.

D. Mimarlar: Mustafa Reşid Paşa ve Fossati

Tarihî Yarımada'da resmî yapı inşaatlarında görevli mimar ve kalfalar arasında Fossati, Bourgeois, Barborini gibi yabancı mimarlar veya Stefan, Anesti, Vasiliki, Yenaki gibi gayrimüslim kalfalar öne çıkmaktadır.⁸⁴ Prestij yapılarında projeleri yabancı mimarlar hazırlarken, uygulamayı çoğunlukla gayrimüslim kalfalar / mimarlar yürütmüş, denetim işi ise Ebniye Meclisi'nde görevli memur konumundaki çoğunlukla Müslüman mimarlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Uğur Tanyeli, 1830'lardan başlayarak mimarlık mesleğinin tümüyle gayrimüslimlere terk edilmesini, Batılılaşma döneminde, ülkeyi değiştirerek kurtarma misyonu üstlenen bürokratların karşısında, uzmanlık tekniklerini uygulamak dışında düşünsel ya da etik kaygı gütmeyen mimar grubunun varlığı ile ilişkilendirir.⁸⁵

84 Bâbiâli inşaatını 1844'te İstefan Kalfa gerçekleştirmiş, 1856'da Mimar Fossati arz odası dekorasyonunu yapmış, aynı yıl Hacı Anesti Kalfa depremden zarar gören kısımları onarmıştır. 1864'teki onarımı Hacı Artin Kalfa yürütmüş, aynı yıl Barborini Hariciye Dairesi'nin yeniden düzenlenmesine ilişkin inşa işlerini gerçekleştirmiştir. 1869'da Hacı Dimitri Kalfa, hapishane, Dahiliye Nezareti ve Amedi Kalemî bölümlerinin onarımını yapmıştır. Yenaki Kalfa, Bâb-ı Fetva'nın 1864 yılı onarımında görev yapmıştır. II. Darülfünûn projesini Barborini hazırlamış, Fuad Paşa Konağı'nın inşaatında önce Bourgeois, sonra Barborini çalışmışlardır. Gümrük binaları inşaatında da Dimitri Kalfa'nın adı geçmektedir. Bkz. Gözde Çelik, *a.g.e.*, s. 263-264. Tanzimat dönemi mimarlık ortamında, bağımsız çalışan Müslüman Osmanlı mimarları neredeyse hiç yoktur. Ebniye İdaresi'nin her aşamasında görevlendirilen Osmanlı mimarları, uygulamadan çok kontrol eden, onaylayan ve devletin ebniye ile ilgili resmî mimarları olarak çalışan kişilerdir. Dönem mimarlığında öne çıkan Müslüman mimarlardan biri, Hassa baş mimarlığı ve Ebniye-i Hassa Müdürlüğü yapan, 1847-1852 arasında Ebniye İdaresi'nin başında bulunan Seyyid Abdülhalim Efendi'dir. Aynı adı taşıyan, II. Mahmud Türbesi'ni gerçekleştiren Abdülhalim Efendi de 1840-1847 yılları arasında Ebniye-i Hassa Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Bkz. Nurcan Yazıcı, "Osmanlılar'da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı", Doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 130-133, 333.

85 Uğur Tanyeli, *Mimarlığın Aktörleri, Türkiye 1900-2000*, s. 31-32.

Bu temel anlayış çerçevesinde, Tanzimat'ın mimarı Mustafa Reşid Paşa, Tarihi Yarımada'nın Darülfünûn, Hazine-i Evrak, Telgrafhane-i Âmire, Bâb-ı Seraskeri Hastanesi, Limon İskeleyi Karakolu gibi yapılarla şekillenen resmî yapım programının hayata geçirilmesinde, Avrupa kökenli bir isim olarak Fossati'leri benimsemiştir. Gaspere Fossati, bölgede görev yapan mimarlar arasında uygulamalarının nitelik ve niceliği yönünden öne çıkan, bürokratlara yakın bir isimdir. Saray çevresinde kabul gören Balyan ailesi ise bu bölgede geri planda kalmıştır.⁸⁶

IV. Değerlendirme

Devlet politikaları ve siyasal süreçler, buldukları coğrafyanın kültürel iklimine nüfuz ederek yaratılmış çevreyi yeniden şekillendirirler. Geleneksel kent merkezi olarak, Tarihi Yarımada'nın bu dönemde uğradığı hızlı değişim, Tanzimat ile toplumun karşılaştığı kimlik bunalımını ve yaşanan dualiteyi yansıtan bir olgudur.

Tarihi Yarımada'nın, hızla gelişmekte olan Haliç'in diğer yakası ile trafiğinin yoğunlaştığı Tanzimat döneminde, yangınlar bölgenin imarında büyük rol oynamış, altyapı, yol ve meydan düzenleme çalışmaları ile beraber kagir yapım tekniklerinin yaygınlaşması, idarecilerin Avrupa başkentleri düzeyinde bir çevre yaratma isteklerine hizmet etmiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nın öncülüğündeki Tanzimat devlet adamlarının yeniliğe açık enerjisini yansıtan, ancak bugün mevcut olmayan Darülfünûn, kütlesi nedeniyle ölçek dışı olmasına rağmen, kent tarihinin kritik bir evresinin ürünü olarak, simgesel mimari değeri ile XIX. yüzyılda Tarihi Yarımada'nın dönüşümünün öncüsü olmuştur. 1856-1863 arasındaki dönem, Dolmabahçe Sarayı'nın ve Kırım Savaşı'nın masrafları nedeniyle, Tarihi Yarımada'da projelerin duraklama devresine girdiği bir zaman dilimi olarak nitelendirilebilir. Sultan Abdülaziz'in 1863 tarihli Mısır gezisinden sonra, Harbiye Nezareti binalarının gerçekleştirilmesiyle, bölgede devlet eliyle yapılan büyük ölçekli ve iddialı projelerin sürekliliği sağlanmıştır. 1865 Hoca Paşa yangını sonrasında ise, özellikle Divanyolu'nun düzenlenmesi ve parsellerin yeniden belirlenmesiyle özel mülkiyete ait konaklar da kagir biçimde yapılmaya başlanmış ve Tarihi Yarımada'nın çehresi hızlı bir şekilde belirgin değişiklikler kazanmıştır.

Tanzimat döneminde Tarihi Yarımada'da inşa edilen Bâbüâli, Bâb-ı Seraskeri, Âli Paşa Konağı, Fuad Paşa Konağı, Zeyneb-Kamil Konağı, Darülfünûn gibi kagir, büyük ve cephe düzeni açısından Batı'yı örnek alan yapılar, topografik konumları nedeniyle ufuk çizgisinde değişme meydana getirdikleri gibi, boyutları sayesinde kentsel dokuda da ölçek büyümesi sağlamışlardır.

⁸⁶ Cengiz Can, Tanzimat iktidarının kendi içinde çeşitlenen fikirlere rağmen, Dolmabahçe Sarayı'nın mimarı Balyan ailesine karşı Fossati'ler üzerinde uzlaşmasını, Batılılaşma yönündeki kararlılık ve geleneksele karşı güç birliğinin ifadesi olarak yorumlar. Bkz. Cengiz Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", s. 172-173.

Kentsel kurgu içinde kullanım açısından, idari birim ve konaklar Divanyolu ekseninde, Cağaloğlu-Beyazıt bölgesinde yoğunlaşmıştır. Darülfünûn ve Bâb-ı Seraskeri önünde, Divanyolu ile ilişkili Ayasofya ve Beyazıt meydanlarının oluşturulması, Batılı anlamda kent meydanı kavramının geleneksel dokuyu değiştirmesiyle sonuçlanmıştır. Şeyhülislamlık ise, dönemin seküler atmosferinin de etkisiyle, kentsel kurgunun ve önemli aksların dışında kalmış durumdadır. Ancak Şeyhülislamlık ve Bâb-ı Seraskeri'nin bu dönemde mevcut arazilerini koruyarak binalarını kâğıt hale getirmesi, askeri ve dinî kurumların devlet yapısında kuruluşun beri süregelen önemi ile açıklanabilir.

Öte yandan, Tanzimat'ın yapılanma süreci içinde bölgedeki idari birimlerin mekansal değişikliklere maruz kalması, yeterli kaynak aktarımının sağlanamaması sonucu Şehremaneti gibi kurumlara özel bina inşa edilememesi, Darülfünûn'un içi doldurulamayan bir söylemin dekoru haline gelmesi, Tarihî Yarımada'nın bu dönemde zorlu bir mücadelenin nesnesi olduğunu da ortaya koymaktadır. İstanbul şehir tarihinin iktidar ve mekan arasındaki ilişkinin kompleks doğasını örnekleyen bu özel kesiti, araştırmaların çeşitlenmesi ve yeni bulguların belirlenmesi yoluyla disiplinlerarası çalışmalara açık bir profil sergilemektedir.

Tanzimat Döneminde Tarihî Yarımada ile İlgili Seçilmiş Bibliyografya

A. Tezler

- Acar, Gevher, "Tanzimat Dönemi Fikir ve Düşünce Hayatının Mimarî Alana Yansımaları", Doktora tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.
- Akyürek, Göksun, "Bilgiyi Yeniden İnşa Etmek: Tanzimat Dönemi Osmanlı Mimarlığı", Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2008.
- Basut, Serda, "19. Yüzyılda Batılılaşma Etkisinde Bir Osmanlı Senti: Kumkapı", Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Bilecik, Gülberk, "Ayverdi Haritası'nın Işığında XIX. Yüzyılda İstanbul'un Tarihî Yarımadası'nda İnşaat Faaliyetleri", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2004.
- Can, Cengiz, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1993.
- Can, Selman, "Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri ile Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi", Doktora tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Coşkun, Şeyma Özkoçak, "Tanzimat'tan İkinci Meşrutiyet'e İstanbul'da Uygulanmayan Projeler", Doktora tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

- Çelik, Gözde, “İstanbul Tarihi Yarımadası’nda Tanzimat Dönemi İdari Yapıları”, I-II, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2007.
- Çiftçi, Aynur, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Askeri Mimari ve İstanbul’da İnşa Edilen Askeri Yapılar”, I-II, Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2004.
- Dişbudak, Dilek, “İstanbul’da 19. Yüzyılın İkinci Yarısından 1923’e Eğitim Binaları”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.
- Erkmen, Alev, “Mimarlık ve Hafıza: Osmanlı Dünyasında Geçmişin Yeniden Üretildiği Yapılar (1850-1910)”, Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006.
- Ersoy, Ahmet, “On the Sources of the ‘Ottoman Renaissance’: Architectural Revival and its Discourse During the Abdülaziz Era (1861-1876)”, Doktora tezi, Cambridge, Massachusetts: Harvard Üniversitesi, 2000.
- Genç, Elif Süreyya, “Charles White ve İstanbul’da Üç Yıl, 1844’te Türklerin Adetleri”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Gönen, Mustafa, “Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Kamusal Mekânın Dönüşümü, Bayezid Meydanı Örneği”, Yüksek Lisans tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2001.
- Nasır, Ayşe, “Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar”, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 1991.
- Şenyurt, Oya, “1800-1950 Yılları Arasında İstanbul’da Faaliyet Gösteren Rum Mimarlar”, Yüksek Lisans tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Şenyurt, Oya, “Türkiye’de Yapı Üretiminde Modernleşme ve Taahhüt Sisteminin Oluşumu”, Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2006.
- Yazıcı, Nurcan, “Osmanlılar’da Mimarlık Kurumunun Evrimi ve Tanzimat Dönemi Mimarlık Ortamı”, Doktora tezi, İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Yergün, Uzun, “Batılılaşma Dönemi Mimarisinde, Yapım Teknolojisindeki Değişim ve Gelişim”, Doktora tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Yeşilkaya, Neşe Gürallar, “Transformation of a Public Space in the Nineteenth Century İstanbul: Beyazıt Meydanı”, Doktora tezi, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003.

B. Makaleler

- Abdurrahman Şeref, “Fuad Paşa Konağı Nasıl Maliye Dairesi Oldu?”, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, 1329, sy.1/6, s. 129-136.

- Akın, Günkut, "Divanyolu Küresi", *Tarih ve Toplum*, 1989, sy. 72, s. 21-23.
- Akın, Günkut, "Tanzimat ve Bir Aydınlanma Simgesi", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu, 17-18 Aralık 1992*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993, s. 122-133.
- Aksel, Malik, "Divanyolu Konakları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1958, sy. 193, s. 3-4.
- Akyürek, Göksun, "Tanzimat döneminde Mimarlığın Değişen Bilgisi: Fenn-i Mimari, Gazeteler ve Diğerleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2009, c. 7, sy. 13, s. 107-109.
- Altun, Ara, "Bab-ı Seraskeri-Mimari", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1991, c. 4, s. 364-365.
- Ardaman, Emel, "Perspective and Istanbul, the Capital of the Ottoman Empire", *Journal of Design History*, 2007, sy. 20, s. 109-130.
- Arslan, Necla "19. Yüzyılda Dünya Görüşü ve Siyasal Düşüncenin Etkisinde İstanbul'un Mimari Dokusu", *Tarih ve Toplum*, 1996, sy. 150, s. 33-39.
- Aslanapa, Oktay, "İstanbul Darülfünun'u ve Üniversite Binalarının Tarihçesi", 4. Boyut, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 1985, sy. 1, s. 26-28.
- Aygen, Zeynep, "A Ship Sailing East with Its Voyagers Travelling West: Architectural Saints, City Fathers and Design Patrons in the Late Ottoman Empire", *Journal of Design History*, 2007, sy. 20, s. 93-108.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı, "XIX. ve XX. Asırlarda İstanbul Mimarisi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası*, 1979, sy. 8(1), s. 11-23.
- Batur, Afife, "Batılılaşma Dönemi'nde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, c. 4, s. 1038-1067.
- Batur, Afife, "Beyazıt Yangın Kulesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 1994, c. 2, s. 190.
- Batur, Afife, "Darülfünun Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 562-563.
- Batur, Afife, "Oryantalist Mimari", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, sy. 148-149.
- Baysun, Cavit, "Mustafa Reşid Paşa'nın Siyasi Yazıları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1960, c. XI, sy. 15, s. 121-142.
- Baytop, Turhan, "Eczacı Mektebi Tarafından Kullanılan Binalar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları/Studies in Ottoman Science*, Feza Günergün (ed.), İstanbul, 2002, c. III, sy. 2, s. 1-12.
- Can, Cengiz, "Bekirağa Bölüğü-Mimari", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 128-129.
- Can, Cengiz, "Darphane-i Âmire Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 553-555.
- Can, Cengiz, "Fossati, Gaspare Trajano", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 326-327.

- Can, Cengiz, "Harbiye Nezareti Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 550-551.
- Can, Cengiz, "Hazine-i Evrak Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 37-38.
- Can, Cengiz, "İran Elçiliği Binası", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 4, s. 189-190.
- Can, Cengiz, "Mustafa Reşit Paşa and the Architect Gaspare Trajano Fossati", *Art Turc / Turkish Art, 10. Congr ss International d'Art Turc*, 17-23 Eylül 1995, Cenevre: Foundation Max van Berchem, 1999, s. 207-216.
- Can, Cengiz, "Tanzimat ve Mimarlık", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, "Uluslararası Bir Miras"*, İstanbul: YEM Yayın, 2000, s. 130-136.
- Cerasi, Maurice, "Tarihi Süreklilik ve Yenilik", *Osmanlı Kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 263-285.
- Cezar, Mustafa, "Osmanlı Devrinde İstanbul'da Yangınlar ve Tabii Afetler", *Türk Sanatı, Tarihi, Araştırma ve İncelemeleri*, İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü, 1963, s. 327-414.
- Çelik, Gözde, "Architectural Reflections of Political Authority During the Tanzimat Era", *İstanbul Mitteilungen*, 2009, sy. 59, s. 431-452.
- Dirimtekin, Feridun, "XIX. Yüzyıldan Bugüne Kadar İstanbul", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1972, sy. 36/315, s. 2-10.
- Eldem, Edhem, "Osmanlı Dönemi İstanbulu", *İstanbul Armağanı 3-Gündelik Hayatın Renkleri*, Mustafa Armağan (ed.), İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, s. 13-26.
- Eraktan, Halid, "Fuad Paşa Camii ve Türbesi", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul, 1971, c. XI, s. 5851-5852.
- Ersoy, Ahmet "Usul-i Mimari'i Osmani: A Source of Revival in Ottoman Architecture", *Art Turc / Turkish Art, 10. Congr ss International d'Art Turc*, 17-23 Eylül 1995, s. 291-295.
- Ersoy, Ahmet, "Architecture and the Search for Ottoman Origins in the Tanzimat Period", *Muqarnas*, 2007, sy. 24, s. 79-102.
- Eyice, Semavi, İstanbul'da İlk Telgrafhane-i Âmire'nin Projesi (1855), *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 1984, sy. 34, s. 61-72.
- Eyice, Semavi, "Ağakapısı", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, c. 1, s. 462-464.
- Eyice, Semavi, "Bâbîâli-Mimari", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, c. 2, s. 387-389.
- Eyice, Semavi, "Alay Köşkü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 177.
- Eyice, Semavi, "Ali Paşa Konağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 198-199.
- Eyice, Semavi, "19. Yüzyılda İstanbul'da Batılı Mimarlar, Ressamlar, Edebiyatçılar ve Müzisyenler", *19. Yüzyıl İstanbul'unda Sanat Ortamı-Habitat II'ye*

- Hazırlık Sempozyumu*, İstanbul: Sanat Tarihi Derneği Yayınları, 1996, s. 9-46.
- Eyice, Semavi, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İslam Ansiklopedisi*, 1997, c. 5, s. 1214 / 44-157.
- Eyice, Semavi, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, H. Celal Güzel ve diğ. (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. 15, s. 284-309.
- Eyice, Semavi, "Mercan'da Âli Paşa Konağı-İstanbul'un Gereksiz Yere Yok Edilen Eserleri-7", *İstanbul Bülteni*, 2002, sy. 158, s. 16-17.
- Eyice, Semavi ve Necdet Sakaoğlu, "Ağa Kapısı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 94-95.
- Germaner, Semra, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Oryentalist Eğilimler", 9. *Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi, Bildiriler*, Ankara, c. II, s. 147-156.
- Girardelli, Paolo, "Osmanlı Mimarisine İtalyan Yorumlar", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, "Uluslararası Bir Miras"*, s. 64-68.
- Goodwin, Godfrey, "Turkish Architecture 1840-1940", *Art and Archeology Research Papers*, 1977, sy. 11, s. 6-14.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin, "Darülfünun Tarihçesine Giriş", *Bellekten*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990, c. LVI, sy. 210, s. 699-745.
- İpşirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşihat", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, c. 2, s. 362-363.
- İpşirli, Mehmet, "Bâbiâli", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988, c. 2, s. 378-386.
- Kınaylı, Hüsnü, "Fuad Paşa Konağı", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, c. XI, s. 5852-5853.
- Koç, Havva, "Beyazıt Devlet Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 189-190.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Ali Paşa Konağı", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, c. II, s. 697-698.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Bâbiâli", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1746-1754.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Bâbiâli Caddesi", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1756-1761.
- Koçu, Reşat Ekrem, "Bâbiâli Yangınları", *Reşat Ekrem Koçu İstanbul Ansiklopedisi*, c. III, s. 1762-1765.
- Kreiser, Klaus, "Public Monuments in Turkey and Egypt, 1840-1916", *Muğarnas*, 1997, sy. 14, s. 103-117.
- Kuban, Doğan, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık*, 1970, sy. 5, s. 26-48.
- Kuban, Doğan, "İstanbul'un Batılılaşması", *Tarih ve Toplum*, 1988, c. X, sy. 59, s. 28-33.
- Kuban, Doğan, "Beyazıt", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 180-188.

- Kuban, Doğan, "Eminönü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 158-163.
- Kuban, Doğan, "Konaklar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 50-55.
- Kuran, Abdullah, "19. Yüzyıl Osmanlı Mimarisi", *Celal Esad Arseven Anısına Sanat Tarihi Semineri Bildirileri, 7-9 Mart 1994*, İstanbul: MSÜ Yayınları, 2000, s. 234-240.
- Mülayim, Selçuk, "XIX. Yüzyıl Osmanlı İstanbul'u", *İstanbul: Şehir ve Medeniyet*, Şevket Kamil Akar (haz.), İstanbul: Klasik Yayınları, 2004, s. 81-95.
- Okçuoğlu, Tarkan, "Bayezit Yangın Kulesi'nin Gözetleme Katında Bulunan Duvar Resimleri", *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları Yıldız Demiriz'e Armağan*, M. Baha Tanman-Uşun Tükel (haz.), İstanbul: Simurg Yayınları, 2001, s. 89-92.
- Ortaylı, İlber, "İstanbul'un Mekansal Yapısının Tarihsel Evrimine Bir Bakış", *Amme İdaresi Dergisi*, 1977, sy. 2, s. 77-97.
- Ortaylı, İlber, "Sanayi Çağında İstanbul", *Dünya Kenti İstanbul, Habitat II*, Afife Batur (ed.), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1996, s. 54-58.
- Ortaylı, İlber, Abdullah Kuran ve Edhem Eldem, "Osmanlı İstanbul'u", *İstanbul'un Dört Çağı İstanbul Panelleri*, Fatma Türe (haz.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999, s. 45-72.
- Ödekan, Ayla, "Ampir Üslubu", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 247-249.
- Ödekan, Ayla, "Mimarlık ve Sanat Tarihi (1600-1908)", *Osmanlı Devleti Türkiye Tarihi 3*, Sina Akşin (yay. yön.), 5. bs., İstanbul: Cem Yayınevi, 1997, c. 3, s. 369-455.
- Özcan, Abdülkadir, "Bab-ı Seraskeri", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, c. 4, s. 364.
- Özcan, Abdülkadir, "Harbiye Nezareti", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1991, c. 16, s. 119-120.
- Pilehvarian, Nuran Kara, "Divanyolu Valide Mektebi / Darülmaarif 1266 / 1850", *Osmanlı Ansiklopedisi-Kültür ve Sanat*, Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, c. 10, s. 490-496.
- Pilehvarian, Nuran Kara, "19. yüzyıl Osmanlı Eğitim Sistemindeki Değişimler ve Mimari Yansımalar", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı, "Uluslarüstü Bir Miras"*, s. 142-148.
- Sakaoğlu, Necdet, "19. Yüzyılda Şeyhülislâmlık", *Tanzimattan Cumhuriyete İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 263-270.
- Sakaoğlu, Necdet, "Selamlık", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 493-494.
- Sakaoğlu, Necdet, "Yangınlar-Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 427-438.
- Sakaoğlu, Necdet, "Darphane-i Âmirane'nin Kısa Tarihi", *Sandoz Dergisi*, 1996, sy. 2, s. 12-21.

- Saner, Turgut, "19. Yüzyıl Osmanlı Eklektisizminde 'Elhamra'nın Payı'", *Osman Hamdi Bey ve Dönemi Sempozyumu*, s. 134-146.
- Saner, Turgut, "Fuad Paşa Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 3, s. 341-342.
- Saner, Turgut, "Mustafa Reşid Paşa Türbesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 5, s. 567-568.
- Süha, A., "Bâbüâlî'nin Tarihçesi ve Sekiz Yangını", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1956, sy. 7(76), s. 223-225.
- Şapolyo, Enver Behnan, "Geçmişte: Bir İstanbul İmar Planı", *İller ve Belediyeler Dergisi*, 1947, sy. 20-21, s. 833-834, 867.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Mithad Paşa Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 02.08.1951.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Sami Paşa Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 24.08.1951.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Zeyneb Kâmil Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 11.10.1951.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Mercanda Âli Paşa Konağı", *Cumhuriyet Gazetesi*, 02.12.1951.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "İstanbul Konaklarına Dair", *Cumhuriyet Gazetesi*, 29.09.1957.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "19. Asır Birinci Yarısında İstanbul'da İmar Hareketleri", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1958, sy. 192, s. 3-4.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "Beyazıt Meydanı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1958, sy. 199-200, s. 6-7.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "İstanbul Harita ve Planları", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1960, sy. 9(224), s. 3-5.
- Şehsuvaroğlu, Haluk, "İstanbul Konakları", *Cumhuriyet Gazetesi*, 31.10.1962.
- Tanman, M. Baha, "Darphane Köşkü", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 2, s. 553.
- Tanman, M. Baha, "Suphi Paşa Konağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 51-52.
- Tanman, M. Baha, "Zeyneb Hanım Konağı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 549-550.
- Tanyeli, Uğur, "Bâbüâlî- Mimari", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 520-523.
- Tanyeli, Uğur, "Osmanlı Barınma Kültüründe Batılılaşma, Modernleşme: Yeni Bir Simgeler Dizgesinin Oluşumu", *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme*, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s. 284-297.
- Tanyeli, Uğur, "Düşlenmiş Rasyonalite Olarak Kent: Türkiye'de Planlama ve Çifte Bilinçlilik", *İlhan Tekeli için Armağan Yazılar*, S. İlkin, O. Sillier, M. Güvenç (ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s. 503-538.
- Tekeli, İlhan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kentsel Dönüşüm", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, c. 4, s. 878-890.
- Tekeli, İlhan, "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Paul Dumont, François Georgeon (ed.), çev. A. Berktaş, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s. 19-30.

- Terzioğlu, Arslan, “Abdüllatif Suphi Paşa Konağı”, *Antika*, 1985, sy. 17, s. 13-17.
- Toker, Yıldız, “Bâb-ı Âli”, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, 1978, sy. 61(340), s. 9-13.
- Toprak, Zafer, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İstanbul’un Yönetimi: Şehremaneti”, *Tombak*, 1989, sy. 28, s. 32-40.
- Toprak, Zafer, “Bâbiâli”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 1, s. 519-520.
- Toprak, Zafer, “Şehremaneti”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 7, s. 147-149.
- Tsilenis, Savvas, “İstanbul’un Rum Mimarları ve Eserleri”, çev. Tanas Zarangalis, *mimar.ist*, 2005, sy. 17, s. 19-24.
- Tümer, Gürhan, “Mustafa Reşit Paşa’nın Devlet Adamlığı ve ‘Mimarlığı’”, *Yapı*, 2008, sy. 321, s. 46-49.
- Ülgen, Aygün, “Tanzimat Günlerinde Osmanlı Mimari Üslubu, Tanzimat Döneminde Batılılaşma Akımıyla Türk Mimarisine Giren Üsluplar ve Üslup Özellikleri”, *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1990, sy. 7, s. 67-71.
- Yerasimos, Stefanos, “Batılılaşma Sürecinde İstanbul”, *Dünya Kenti İstanbul, Habitat II*, s. 48-53.
- Yerasimos, Stefanos, “Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, s. 1-18.
- Yergün, Uzun, “Nafia Nezareti Binası”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c. 6, s. 25-26.
- Yeşilkaya, Neşe, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul Beyazıt Meydanı ve Kentsel Mekâna Yönelik Tasarım İzleri: Aks, Arkad, Yapı Yüzü”, *Mimarlık*, 2007, sy. 334, s. 35-39.
- Yücel, Atilla, “İstanbul’da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme*, s. 298-312.

C. Kitaplar

- Amicis, Edmondo de, *İstanbul*, çev. Beynun Akyavaş, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1993 [1874].
- Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı-Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Aksel, Malik, *İstanbul’un Ortası*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1977.
- Albatı, Eşref, *Canlı Tarihler XII: Eşref Albatı Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.
- Ali Rıza Bey (Balıkhane Nazırı), *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001.
- Alus, Sermet Muhtar, *İstanbul Kazan Ben Kepçe*, Necdet Sakaoğlu (haz.), 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1997 (1939).
- Arslan, Necla, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl)*, İstanbul: İBB Yayınları, 1992.
- Atasoy, Nurhan, *Yıldız Sarayı Fotoğraf Albümlerinden Yadigâr-ı İstanbul*, İstanbul: Akkök Yayınları, 2007.

- Ayvazoğlu, Beşir, *Divanyolu Bir Caddenin Hikayesi*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2003.
- Cerasi, Maurice, *Divanyolu*, çev. Ali Özdamar, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2006.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Cavit Baysun (haz.), 3. bs., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991.
- Cezar, Mustafa, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- Cezar, Mustafa, *Osmanlı Başkenti İstanbul*, İstanbul: Erol Kerim Aksoy Kültür, Eğitim, Spor ve Sağlık Vakfı Yayını, 2002.
- Clement, Clara Erskine, *Constantinople, The City of the Sultans*, Boston: Dana Estes and Company Publishers, 1895.
- Çelik, Zeynep, *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, çev. Selim Deringil, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.
- Dethier, Philip Anton, *Boğaziçi ve İstanbul (19. Yüzyıl Sonu)*, çev. Ümit Öztürk, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1993 [1876].
- Eldem, Sedat Hakkı, *İstanbul Anıları*, İstanbul: Aletaş, Alarko Eğitim Tesisleri A.Ş., 1979.
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul'da İmar ve İskan Hareketleri*, İstanbul: Eminönü Halkevi, Dil, Tarih ve Edebiyat Şubesi Neşriyatı, 1938.
- Ergin, Osman Nuri, *Mecelle-i Umûr-ı Beledîyye*, İstanbul: İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayını, 1995 [1922], 9 cilt.
- Eyice, Semavi, *Tarih Boyunca İstanbul*, İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2006.
- Fatma Aliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- Fossati, Gaspare, *Die Hagia Sophia*, Dortmund: Harenberg, Taschenbücher, 1980 [1852].
- Goodwin, Godfrey, *A History of Ottoman Architecture*, Londra: Thames and Hudson, 1971.
- Haskan Mehmet Nermi ve Çelik Gülersoy, *Kuruluşundan Cumhuriyete Kadar Hükümet Kapısı Bâb-ı Âli*, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayını, 2000.
- Hayta, Necdet, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi (1278/1862-1286/1869)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını, 2002.
- Hornby, Lady Emelia, *Kırım Savaşı Sırasında İstanbul*, çev. Kerem Işık, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007 [1863].
- Kuban, Doğan, *İstanbul Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*, çev. Zeynep Rona, 2. bs., İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul: YEM Yayın, 2007.
- Moltke, Helmuth von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969.
- Mordtmann, Andreas David, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar, Bir Osmanlı'dan Siyasi, Sosyal ve Biyografik Manzaralar*, çev. Gertraude Songu-Habermann, İstanbul: Pera Yayıncılık, 1999 [1877].
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 2. bs., İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

- Sakaoğlu, Necdet ve Nuri Akbayan, *Avrupalılaştırmanın Yol Haritası ve Sultan Abdülmecid*, İstanbul: Denizbank, 2001.
- Saner, Turgut, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığı'nda "Oryantalizm"*, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Sema, Sadri, *Eski İstanbul Hatıraları*, Ali Şükrü Çoruk (haz.), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2002 [1952].
- Şehsuvaroğlu, Haluk, *Asırlar Boyunca İstanbul*, İstanbul: Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, 1956.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi, *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 10. bs., İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 2003.
- Tuğlacı, Pars, *Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesinin Rolü*, İstanbul: Yeni Çığır Kitabevi, 1993.
- Ubcini, Jean Henry Abdolonyme, *1855'te Türkiye*, çev. A. Düz, İstanbul: Ter-cüman 1001 Temel Eser, 1977.
- Ürekli, Fatma, *İstanbul'da 1874 Depremi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1999.

D. Haritalar

- Ayverdi, Ekrem Hakkı (ed.), *19. Asırda İstanbul Haritası*, İstanbul: Fetih Derneği Yayınları, 1978.
- Pervititch, Jacques, *Sigorta Haritalarında İstanbul: İstanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch*, çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Axa Oyak, 2001.

Tanzimat Döneminde Tarihi Yarımada: Tercihler, Yaklaşımlar, Görünümler

Gözde ÇELİK

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda idari teşkilatlanmanın geliştiği Tanzimat döneminde (1839-1876), yönetim merkezi konumundaki Tarihi Yarımada, kapsamlı bir değişim sürecinden geçmiştir. Bu süreçte, dönemin dinî yapılarına dahi, resmî daire görünümü kazandıran politik atmosfer ve seküler anlayış, bölgenin sonradan "Tanzimat dönemi üslubu" olarak adlandırılan yapılarla donanmasına yol açmıştır. Mustafa Reşit Paşa liderliğindeki Tanzimat kadrosunun iradesiyle, Divanyolu başta olmak üzere ulaşım aksları yeniden düzenlenmiş, Bâbüali, Bâb-ı Seraskeri, Şeyhülislamlik gibi idari birimler, kentsel ölçeği değiştiren kagir binalarda hizmet vermeye başlamıştır. Bu idari yapıların yanı sıra, bürokratların kagir konakları ve üniversite işlevine yönelik inşa edilip sonradan nezaretlere verilen Darülfünûn binası, kent silüetini yeniden şekillendirmiştir. Tanzimat dönemi sonrasında ise, yönetimde Yıldız Sarayı'nın ağırlık kazanması ile, Tarihi Yarımada prestijli konumu ve imar faaliyetleri açısından

geri planda kalmaya başlamıştır. Zamanla, bina yıkımları ve kentsel yoğunluğun artması sonucunda, hassas bir dönemin karakteristik panoraması toplumsal hafızadan silinmiştir. Bu çalışma, imar kararları, inşaat faaliyetleri ve mimari yaklaşımlar üzerinden, Tanzimat ideolojisinin Tarihî Yarımada'daki mekansal etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Tarihî yarımada, Tanzimat, İdari yapılar, Konaklar

The Historical Peninsula in the Tanzimat Period: Choices, Approaches, Appearances

Gözde ÇELİK

Abstract

The Historical Peninsula, which acted as an administrative center, underwent a period of profound change in the *Tanzimat* Era (1839-1876), a time in which the administrative organization developed in the Ottoman Empire. In this process, the political atmosphere and the secular conception, which introduced an official appearance to almost every kind of building, including religious buildings, opened the way to the design of structures in what was later to be referred to as the "Style of the Tanzimat Period".

According to the decision of the Tanzimat staff, which was headed up by Mustafa Reşid Paşa, transportation axes, beginning from the Divanyolu, were redesigned; administrative units, such as the Sublime Porte, the Ministry of War and the Sheikh-ul-Islam's office, now began to operate from the brick buildings which had changed the urban scale. In addition to these buildings, the brick mansions of the bureaucrats and the Darulfünun building, which was originally constructed as a university later to be allocated to various ministries, reshaped the city silhouette. However, after the Tanzimat Period, when the Yıldız Palace began to take prominence as the administrative center, the prestigious position and construction activities on the Historical Peninsula began to fade into the background. Eventually, as a result of buildings being torn down and an increase in urban density, the characteristic panorama of this critical period disappeared from the social memory. This study aims to evaluate the spatial effects of the Tanzimat ideology on the Historical Peninsula, focusing on the zoning decisions, construction activities and architectural approaches.

Keywords: İstanbul, Historical peninsula, Tanzimat, Administrative buildings, Mansions